

Aigi Rahi-Tamm (Tartu Ülikool), 2012

E-kursuse "Eesti halduse ja institutsioonide ajalugu (FLAJ.02.062)" materjalid

Aine maht 6 EAP

Aigi Rahi-Tamm (Tartu Ülikool), 2012

Eesti halduse ja institutsioonide ajalugu (FLAJ.02.062)

Kursuse lühikirjeldus

Kursus käsitleb Eesti ala haldusliku korralduse ajalugu, institutsioonide arenguid valitud teemade ning rühmade lõikes. Institutsioonide areng on üks ühiskonna üldise arengu tahkudest, kogu meie elu on struktureeritud institutsioonide kaudu, inimeste tegevus toimub institutsioonilise raamistiku sees. Arhiivileksikas tähendab institutsioonide ajalugu arhiivimoodustajate ajalugu, sh võib arhiivimoodustajaks olla ka üksikisik. Kursuse põhirõhk on valitud institutsioonide näitel tutvustada ja teadustada institutsioonide funktsioone, asjaajamise printsiipe, seda reguleerinud seadusandlust ning tutvuda meie arhiivide materjalidega ja luua vajalikke seoseid dokumentide otsistrateegia tarbeks.

Kursuse eesmärk

Kursus käsitleb erinevate institutsioonide ajalugu, nende ülesandeid ja asjaajamise korda. Kursuse läbimisel omandatav teadmine aitab kiiremini orienteeruda arhiivifondide materjalides ning üles leida vajalikke dokumente. Teemaga seotud praktilised ülesanded aitavad kaasa asjaajamise korra ja alluvussuhete tundmaõppimisele, võimaldavad analüüsida institutsioonide teket, toimimist, võimupiire; ühele fondile baseeruva praktilise harjutustöö koostamise käigus omandatavad kogemused on ühelt poolt uurimusliku suunaga, teisalt aitavad kaasa institutsiooni toimimise põhimõtete mõistmisele ning dokumentide (fondi) arhiveerimise, säilimise ja kasutamisega seotud probleemide konkreetsemale tundmaõppimisele. Fondi kujunemislöö tundmaõppimise käigus omandab üliõpilane vajalikke praktilisi oskusi tööks allikatega.

Kursus pakub võimalusi allikaõpetuslike probleemide analüüsiks ja aktiivseks aruteluks erinevates õppetöö vormides (osalemine foorumites, seminarides, vahetu kontakt õppejõuga).

Kursuse ülesehitus

Kursus on ülesehitatud kronoloogiliselt teemade kaupa. Kursus koosneb sissejuhatavast loengust ning kaheksast teemast, mis on esitatud veebikeskkonnas raamatutena. Iga teema on seotud praktiliste ülesannetega, mis lähtuvad etteantud küsimustest. Iga teema on seotud konkreetsete arhiivimaterjalide tutvumisega Rahvusarhiivi kodulehel avaneva otsingusüsteemi AIS, virtuaalse lugemissaali VAU ja digiteeritud allikate SAAGA baasil. Kursuse lõpus sooritab üliõpilane kogu materjalide osas testi ning esitab ühe fondi põhise praktilise harjutustöö, mida tuleb esitleda 10 minuti jooksul ka teistele.

Kursuse ajakava

Kursus algab sissejuhatava loenguga ning jätkub teemakohaste seminaridega.

18. 02. Sissejuhatav loeng (raamat 1)

25. 02. Rüütelkonnad ja linnad; Kohtusüsteem (raamatud 2, 3)

4. 03. Riigiasutused; Vald, kirik, haridus (raamatud 4, 5)

11. 03. Saksa okupatsioon 1917-1918 (raamat 6)

18. 03. Eesti Vabariik (raamat 7)

25. 03. ENSV (raamat 8)

1. 04. Saksa okupatsioon 1941-1944 (raamat 9)

8. 04. Test

15. 04. Praktilise harjutustöö tutvustamine auditooriumis

22.04. Praktilise harjutustöö tutvustamine auditooriumis

Kursuse õppematerjalid

Kursus toimub 75% ulatuses Moodle'i keskkonnas. Auditoorne õpe toetab veebikeskkonnas esitatud materjalide analüüsimist seminaride vormis. E-keskkonnas jagatakse üliõpilasele:

- konspekt (ühes kasutatud ja soovitusliku kirjandusega)
- tööjuhised, ülesannete kirjeldused
- viited ja lingid, mis toetavad käsitletavaid teemasid ning abistavad ülesannete sooritamist (fondiloend, otsingusüsteem, andmepangad, infoportaalid jms)

E-keskkonna kaudu toimub:

- tutvumine materjalidega
- kodutööde esitamine
- postitus foorumisse
- suhtlus õppejõudude ja kaasüliõpilastega, tagasiside

Veebipõhise õpikeskkonna kasutamise juhend. Moodle'i keskkonda pääseb Tartu Ülikooli keskserverite kasutajatunnuse ja parooliga. Moodle'iga liidetakse need, kes on end ainele registreerinud ÕIS'is automaatselt.

Õppeprotsessi kirjeldus. Iga teema (raamat) on varustatud õppematerjaliga, millega tuleb tutvuda enne seminari. Seminari käigus seome otsingusüsteemi AIS, virtuaalse lugemissaali VAU ja digiteeritud allikate SAAGA abil iga teema konkreetsete allikmaterjalidega ning arutleme mõne teema osas pikemalt. Iga teemaga kaasneb praktiline ülesanne, mis toetab materjalide otsimise oskuse omandamist ning dokumentide praktilist kasutamist, esitatud küsimuste põhjal tuleb koostada arutlus, mida hinnatakse vormis arvestatud/arvestamata. Kursuse läbimiseks peavad olema sooritatud kõik praktilised ülesanded, mis tuleb õppejõule postitada nädala jooksul, hiljemalt päev enne järgmist seminari.

Kursuse lõpus tuleb õppematerjalide ulatuses sooritada test, mis moodustab 35% kursuse koondhindest. 55% hindest moodustab ühe vabalt valitud fondi põhjal koostatud praktiline harjutustöö, mida tuleb esitleda seminaris ka teistele. 5% hindest moodustavad praktilised ülesanded, 5% osavõtt seminaridest, 8 seminarist tuleb osa võtta vähemalt 6 seminarist.

Kohustuslikud nõuded. Kursuse edukaks sooritamiseks tuleb esitada kõik praktilised ülesanded, läbida test, osaleda seminarides ning koostada fondipõhine töö.

Hindamine.

- Praktilisi ülesandeid hinnatakse kujul arvestatud ülesanne 2p, mittearvestatud ülesanne 1p, maksimaalne punktisumma kokku on 16p.

- Testi maksimaalne punktisumma on 31. Kui punkte on vähem kui 16, tuleb test uuesti sooritada.

- Fonditööd hinnatakse 100p süsteemis.

Kursuse hinne formuleerub 4 komponendi (praktilised ülesanded, osavõtt seminaridest, test, fonditöö) koondhindena.

Sissejuhatus

Üks arhivaaride kuldreeglitest kõlab: tundes institutsioonide ajalugu, nende ülesandeid ning asjaajamise korda on ajaloolane või arhivaar võimeline prognoosima, mida ühest või teisest arhiivifondist on võimalik leida.

Institutsioonide ajalugu omab mitmeid kokkupuute punkte teiste valdkondadega, nt

- **Poliitilise ajaloo**ga – institutsioonide areng on ühiskonna üldise arengu üks tahke.
- **Õigusajalugu** käsitleb seadusandliku, täidesaateva ja kohtuvõimu arenguid, mil määral eksisteeris võimude lahusus, lisaks "seaduse teooria" ja "seaduse praktika" vahekorrad.
- Ka **majandusajaloolased** tunnistavad, et tänase ja homse päeva valikuid vormib minevik, mis saab mõistetavaks läbi institutsioonilise arenguloo. Institutsioonide sissetoomine majandusteooriasse on olnud oluline samm majandusajaloo uurimisel.
- **Institutsiooniökonomika** uurib institutsioonide tähtsust, rolli majanduse arengus, nende mõju poliitilistele ja majanduslikele süsteemidele. Douglass North on seisukohal, et majanduse areng on sõltunud eeskätt mitte materiaaletest ressurssidest, vaid eelkõige institutsioonidest, mis on suutnud luua majanduse edukaks toimimiseks vastava keskkonna. North rõhutab ka, et institutsioonide uurimine teeb etteennustatavaks inimese käitumise, igapäevane elu on institutsioonide kaudu struktureeritud. Inimesed tegutsevad institutsioonilise raamistiku sees. Institutsioone uurides saab ühelt poolt jälgida kuidas inimeste huvid, strateegiad, valikud on mõjutanud institutsioonide arengut; ja teisalt kuidas institutsioonid mõjutavad poliitiliste ja majandussüsteemide tegevust.

Oma igapäevases elus puutume me pidevalt kokku erinevate asutustega – poliitiliste, majanduslike, hariduslikega jm. Asjaajamise loogika tajumiseks tasuks mõelda kuhu jäävad "jäljed" meie enda tegevusest, kuhu tekivad teie tegevusest lähtuvalt dokumendid. Kus on registreeritud meie sünd (perekonnaseisuametis), koolis käimine (haridusasutused, madalamalt kõrgemale kool-maakonna haridusamet-haridusministeerium kõigi oma osakondadega), ühiskondlik aktiivsus (erinevad huviringid, osavõtt organisatsioonide, ühingute tööst, kiriku liige), töökohad jne.

Tähelepanelik tuleb nende ajajärgude suhtes, kus toimusid võimuvahetused millega kaasnes vanade institutsioonide kaotamine ja uute institutsioonide teke. Arvestada tuleb ka sellega, et kõik institutsioonid on olnud lakkamatus arengus. Aegade jooksul on institutsioonide arv kordades kasvanud.

Kursuse lähtepunkt

Institutsioonide ajalugu on kaheldamatult väga mahukas valdkond. Käesoleva aine lähtekohaks on 1845. aastal kehtestatud Balti Provintsiiaalõigus mida võib võrrelda Balti Maariigi Konstitutsiooniga, mis kehtetas siinse piirkonna erilise seisundi ja valitsemise korra Vene impeeriumis.

- Valdavalt on Balti provintsiiaalõigus sajanditepikkuse arengu tulemus. Provintsiiaalõiguse koostamisel (kodifitseerimisel) koguti kokku varasemad siin kehtinud aktid alates 13. sajandist, ja kõrvaldati nendevahelised vasturääkivused ning kinnitati seadustena.
- Balti Maariik kujutas endast kohalikele seisustele antud autonoomiat, arvestatavat sõltumatust kohalike provintside valitsemisel.
- Keskseks lüliks oli aadli omavalitsus, mis teostus kohalike rüütelkondade kaudu (Eestimaa rüütelkond, Liivimaa rüütelkond, Saaremaa rüütelkond). Sellele sekundeeris linnade omavalitsus, mis teostus läbi iga linna magistraadi e rae.

- Samad institutsioonid juhtisid kirikut (kirikuasutused) ja teostasid kohtupidamist (kohtuasutused). Perifeerset kuid eesti rahva jaoks olulist rolli etendasid talurahva omavalitsusasutused.

1 Eesti arhiivinduse arengu üldjoontest

Varasemad arhiivid

Kindlama struktuuriga allikatekogud Eesti alal on olnud ordu ja linnade arhiivid. Nende alguslugu ja materjalid ulatuvad keskaega. Varasemad Eesti arhiivides säilitatavad ürikud on pärit 13. saj esimesest poolest:

- **Tallinna Linnaarhiivis** – aastast 1237.
- **Eesti Ajalooarhiivis** – aastast 1240.

Soodsalt mõjus arhiivide arengule Rootsi riigivõimuperiood. 1644. a andis Rootsi pikaage se riigikantsler **Axel Oxenstierna** välja instruksiooni, mis nägi ette arhiivide kohustusliku asutamise kõigis Rootsi riigi provintsid, s.h Eesti ja Liivimaal, mis olid tollal Rootsi Kuningriigi koosseisus. Selle tulemusel tekkisid kubermanguarhiivid – riigiasutuste ametkondlikud arhiivid.

Väärtuslikud kogud tekkisid linnade magistratide juures, mille sisuline korrastamine algas 19. saj seoses praktiliste vajadustega, kuhjunud dokumentide osas tuli sisse seada kord, et need oleksid vajadusel leitavad. Dokumente vajati erinevate õiguste ja kohustuste tõestamisel. 19. sajandiks oli selge, et ühtaegu võis sama asja kohta kehtida mitu erineval ajal välja antud seadust, kusjuures need võisid olla risti-vastukäivad. S.t tekkis vajadus, et seadused ühtlustataks. Algas **Balti provintsiaalõiguse kodifitseerimistöö**, mis oli vahetult seotud vanade õigusaktide väljaselgitamisega.

See suur riiklik tellimustöö koondus Tartu ülikooli juristide ümber, mille juures omab palju teeneid Baltikumi üks tuntumaid õigusajaloolasi **Friedrich Georg von Bunge** (1802-1897). Ühes seaduste väljaselgitamistööga pandi alus ka Baltimaade kõige laiahaardelisemale publitseerimistöele, 1851. alustati "**Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch**" (=LUB, ürikutekogu). Ilmus 1853–1914. Selle töö jaoks töötati läbi hulgaliselt Baltikumi linnade arhiive.

Bungel oli eriline roll ka [Tallinna Linnaarhiivi](#) kujunemises – tema juhtimisel korrastati selle kõige vanem osa, mis on üks eredamaid ja vanemaid Balti regiooni arhiive.

Kuidas jõuti meie mõistes Riigi- või Keskarhiivi tekkeni?

Vene arhivaarid peavad oma arhiivinduse sünniajaks **Peeter I** reforme, millega likvideeriti vanad asutused. Peeter I tegevus tõi kaasa reformid nii riigiasutustes kui arhiivides.

- 1711 – loodi Senat (algselt kõrgem seadusandlik- ja juhtimisorgan).
- 1712 – seati sisse ka Senati arhiiv. Võeti kasutusele termin "arhiiv".
- 1715 – moodustati kolleegiumid, täiesti uued valitsemisorganid seniste prikaaside asemel. Vanade prikaaside paberid saadeti Senati arhiivi.
- 1720 – anti välja üldine reglement kolleegiumitele, kantseleidele ja kontoritele, mis sätestas riigiasutuste asjaajamise korra, mis nägi ette ka arhiivide loomise.

Järgnevate valitsejate reformilembus tõi kaasa vanade ametiasutuste likvideerimise, mille tulemusel tekkis massiliselt peremeheta dokumente. Selle tulemusena tekkis rida ametkondlikke ja spetsialiseeritud arhiive, mis on läbi sajandite jäänud vene arhiivinduse eripäraks. Venemaal ei tekkinud terviklikku riigiarhiivi, seal eksisteeris rida väikseid arhiive. Nii nt tekkisid:

- 1768 – Maamõõduarhiiv, kuhu koguti vanad kaardid, kaardi kirjeldusraamatud;
- 1780 – Vanade aktide riiklik arhiiv;
- 1781 – Välisasjade kolleegiumi Moskva arhiiv (saadikute prikaasi materjalid jm).
- 1819 – **Peastaabi Moskva arhiiv**
- 1834 – **Vene Impeeriumi Riiklik Arhiiv**, mis hakkas koguma ministeeriumite materjale. Sinna on koondunud ka tohutu materjale Eesti ja eestlaste ajaloost.

19. saj lõpul omandasid järkjärgult ajaloolise maa-arhiivi ilme **rüütelkondade arhiivid** - Liivimaa rüütelkonna arhiiv Riias (eesotsas Hermann von Bruiningk), Eestimaa rüütelkonna arhiiv Tallinnas ja Saaremaa rüütelkonna arhiiv Kuressaares. Kõik need koondasid lisaks rüütelkonna enda tegevust kajastavatele materjalidele mõisate ja eraisikute kirjakogusid, kirikuraamatuid jms. Riia, Tallinna, Pärnu ja Tartu linnaarhiivid muutusid juba 1880. aastail teaduslikeks asutusteks.

Varasemad katsed Eesti alal Maa-arhiivi luua on seotud Eestimaa rüütelkonna ja selle arhivaari **Friedrich Theodor Paul parun von der Osten-Sackeni** tegevusega, kes esines initsiatiiviga luua Eestimaa rüütelkonna arhiivi baasil ajalooline Maa-arhiiv, mis koondaks ka teiste seisuste ja institutsioonide, s.h kirikute arhivaale. Idee võeti leigelt vastu kuna nt linnad (seisused, magistraadid) nägid arhiivis üht oma võimu atribuuti, siis ei tahetud seda aadlike (rüütelkonnad) kätte anda! Mõned mõisnikud siiski toetasid mõtet ja deponeerisid oma mõisate arhivaalid rüütelkonna arhiivi, ent kokkuvõttes jäi see siiski vaid Eestimaa aadli arhiiviks. Ka katse kirikuraamatud rüütelkondade arhiivi koondada, õnnestus vaid osaliselt.

Peamiseks ohuks ajaloodokumentidele on olnud revolutsioonid, mässud. Nii hävis üks osa maerjalidest 1905. a revolutsiooni käigus, kui ühes mõisaga hävisid ka arhiivid.

Esimese maailmasõja ajal evakueeriti Eestist ära osa riigiasutusi ühes arhiividega Venemaale. Nii viidi Venemaale Linnaarhiivi materjale, ent tuntuim on Tartu Ülikooli kogude ja evakueerimine 1915 **Voroneži**.

2 Eesti Riigi Keskarhiivi ja Riigiarhiivi teke ja areng

Vabadussõja lõppedes oli riiklik arhiiv loomata, dokumentatsiooni säilitati erinevates ametiasutustes. Vajaduse arhiivi järele tingis juba igapäevane praktiline elu – üle tuli vaadata senised kehtivad lepingud.

Arhiivi praktiline loomine leidis aset **Tartu Ülikooli** juures, mis vajab samuti arhiivi õppe- ja teadustöö läbiviimiseks. Moodustatud riiklikku arhiivikomisjoni hakkas juhtima **Arno Rafael Cederberg** (1885-1948, 1919-28 TÜ Eesti ja Põhjamaade ajaloo prof, 1920-28 Akadeemilise Ajalooseltsi esimees, 1935-48 Helsingi, Turu ülikooli prof). Teda hinnatakse kui esimese eesti rahvusliku ajaloolaste koolkonna isa – juhtivad ajaloolased, sh Otto Liiv, Hans Kruus olid tema seminaristid; ta oli ka "Ajaloolise Ajakirja" asutaja jne. Cederbergi juhtiv roll kestis 1920. aastate lõpuni, ta oli arhiivinõukogu esimees.

Arhiivikomisjoni ettepanekul moodustati Eestis kaks riiklikku arhiivi:

- Tartusse **Eesti Riigi Keskarhiiv** (ERKA) – ajalooliste materjalide kogumiseks, säilitamiseks ja kasutamiseks.
- Tallinnasse **Riigiarhiiv** (RA) – mille ülesandeks oli riigiasutuste jooksvate materjalide kogumine pärast nende säilitustähtaja möödumist asutuses ja nende säilitamine kuni üleandmiseni Riigi Keskarhiivi (pärast 15 a möödumist nende tekkest, selle ajaga väljub dokument aktiivsest ja poolaktiivsest käibest).

Eesti Riigi Keskarhiiv hakkas alluma haridusministeeriumile ja Riigiarhiiv allutati riigisekretärile.

Eesti Riigi Keskarhiivi esimeseks direktoriks sai 1922. a **August Sildnik**. 1929. a-st tõusis arhiivi etteotsa noor ja energiline **Otto Liiv** (1905-1942). Tema eestvedamisel tehti Eesti arhiivides valitsevaks **provenientsiprintsiip**, millega püüti tagada materjalide terviklik säilimine.

Kui 1920ndad ja 1930ndad aastad möödusid Riigi Keskarhiivile arhiivimaterjalide komplekteerimise tähe all, siis hiljemalt 1930ndate keskpaigaks oli ERKA-st kujunenud arhiivinduslaste teadusküsimuste arutamise juhtorgan.

Riigiarhiivi esmaseks ülesandeks oli päästa hävingust üle riigi järelevalveta laiali asuvad ja võtta vastu Venemaalt re-evakueeritud arhivaalid. Samuti tuli riigiasutustest hoiule võtta endisaegsed dokumendid. 1939-1940 laienes arhiiv massiliselt kahel olulisel põhjusel:

- baltisakslaste ümberasumise e *Umsiedlungi* tõttu. 1939. a kuulutati Eestis arhivaalid rahvuslikuks rikkuseks, moodustati kultuurivarade ekspertkomisjon, tolli pandi valvama ka arhivaarid, et olulisi materjale Eestist ära ei viidaks.
- nõukogude ümberkorralduste tõttu.

1940. a sept organiseeriti ümber ka arhiivindus. Üldist arhiivinduslikku juhtimist hakkas teostama **ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi Arhiivide Talitus**. Arhiivide Talitusele allutati ENSV Riigi Keskarhiiv Tallinnas ja Riigi Keskarhiivi Tartu osakond (Tartu muutus filiaaliks) ning 10 linna- ja maakonnaarhiivi.

4. sept 1940 kuulutas ENSV Rahvakomissaride Nõukogu kõik dokumentaalsed arhiivimaterjalid riigi omandiks. Riiklikesse arhiividesse tuli üle anda nii tegutsevate kui likvideeritud, natsionaliseeritud asutuste, organisatsioonide riiklikku väärtust omavad arhivaalid. Tegutsevate asutuste asjaajamise dokumendid võisid asutustesse jääda kuni kindlaksmääratud tähtajani.

Teise maailmasõja tõttu (evakueerumine, arhiivide põlemine) hävis u 15% materjalidest.

Pärast sõda jätkasid tööd riiklikud keskarhiivid:

- 1948. a sai Riigiarhiivist **ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv**, ORKA;
- Riigi Keskarhiivist **ENSV Riiklikku Ajaloo Keskarhiiv**, RAKA.

ORKA-sse võeti sõjajärgsel ajal vastu eelkõige saksa okupatsiooni aja asutuste dokumente. 1948. a ENSV Ministrite Nõukogu määrus kohustas arhiividesse üle andma kõik tsaari- ja Eesti iseseisvuse aegsed dokumendid. 1948. a määruse kohaselt tuli ORKA-sse koondada kõik dokumendid alates oktoobrist 1917. Vanemad dokumendid pidid minema RAKA-sse.

Uue struktuuriüksusena tekkis juurde Partei ajaloo ja Partei arhiivide süsteem, üleliidulise keskusega Moskvast. Seda juhiti NLKP Keskkomitee juures asuvast markismi-leninismi instituudist, mille filiaalideks kujunesid kohalikud partei ajaloo instituudid, mille juurde kuulus ka **Partei arhiiv** (ERAF Tõnismäel).

1950. aastatel teostati arhiivides ideoloogilist puhastustööd. Lisaks ebasobivate isikute vabastamisele viidi läbi ka makulatuurikampaania.

1998. a vastu võetud Eesti Vabariigi arhiiviseaduse alusel moodustati senistest riiklikest arhiividest **Rahvusarhiiv**, mis oli Riigikantselei haldusalas, 2012. a-st Haridusministeeriumi alluvuses. Rahvusarhiiv on riigi arhiivide süsteem, kuhu kuuluvad Ajalooarhiiv, Riigiarhiiv, Filmiarhiiv ja 6 maa-arhiivi: Harju, Lääne, Lääne-Viru, Saare, Tartu ja Valga.

Rüütelkonnad ja linnad

Balti Maariik kujutas endast kohalikele seisustele rajatud autonoomiat. Provintsi valitsemise keskseks lüliks oli aadli omavalitsus, mis teostus kohalike rüütelkondade kaudu (Eestimaa rüütelkond, Liivimaa rüütelkond, Saaremaa rüütelkond). Neile sekundeeris linnade omavalitsus, mis teostus läbi linna magistraadi e rae.

1 Eestimaa rüütelkond

Eestimaa rüütelkond oli Eestimaa mõisnikest koosnev avalik-õiguslik korporatsioon. See tekkis algselt Taanile kuuluvatest Harju- ja Viru vasallidest, kes tahtsid oma seisuse õigusi kaitsta. Seisus oli peamine keskaja sotsiaal-õiguslik kategooria, seisuse (nt vaimulikud, ilmalikud feodaalid ehk aadelkond, linlased, kihistusi oli erinevaid) juriidiline staatus, õigused, kohustused võisid maati üsna erinevad olla. Ühishuvist tingituna kujunes välja ka seisuslik grupiteadvus, ühtekuuluvustunne.

Varaseim teade Harju-Viru seisuslikust koondisest (e korporatsioonist) pärineb aastast 1254 (tinglikult). Mõisnike organisatsiooni kujunemisele mõjus soodsalt, et piirkond oli Taani riigivõimu all. Kuna kuningas oli kaugel, olid asehalduril laiad võimupiirid, kuid vastavalt kuninglikule instruksioonile pidi ta oma võimu teostama koostöös kohalike vasallide koondisega, mis sai algeks kujunevale rüütelkonnale.

Väljakujunenud korporatsioonina esines rüütelkond **1304. a Tartu Konföderatsiooni lepingus**, millega ordu tülis Riia linnaga üritas oma partnereid kasulikult endaga siduda. Lepingu poolteks olid ordu, Tartu ja Saare-Lääne piiskopid (oma toomkapiitli ja vasallidega), Harju-Viru vasallid ehk Taani kuninga Eestimaa läänimehed.

Oluliseks oli **1346. aasta**, mil Taani oma valdused Põhja-Eestis Liivi ordule müüs, kuid Harju-Viru vasallidel läks korda oma senised õigused säilitada. Oma roll oli siin ka eestlaste vastuhakul, 1343. a Jüriöö ülestõusul, mille mahasurumisega ordu oma positsioone tugevdas.

Harju-Viru mõisnikkonna mõjukuse kasvule mõjus soodsalt **1397** välja antud ordu kõrgmeister **Jungingeni armukiri**, mida on Eestimaa rüütelkonna ajaloos nimetatud "kuldseks seaduseks". See laiendas pärimisõiguse kvalitatiivselt uuele tasandile – otseste pärijate puudumisel kuni 5. sugulusastmeni ja seda ka naisliinile. Pärimisõigust laiendati praktiliselt piirini, mis tegi lääni tagasimineku maaisandale praktiliselt võimatuks, muutes rüütelkonna kinniseks korporatsiooniks.

15. sajandil jätkusid Vana-Liivimaal sisevõitlused, ordu kaotas oma positsioone, vasallide osatähtsus kasvas. Liivi sõja ajal alistus Põhja-Eesti Rootsile. 1561 läksid Harju-Viru Rootsi riigivõimu alla. **Kuningas Erik XIV privileeg** kinnistas Harju-Viru rüütelkondadele antud senised tavad ja seadused. Harju-Viru privileege laiendati hiljem ka Rootsi võimu alla läinud Järva ja Lääne vasallidele. Seda tunnistavaks "kuldseks dokumendiks" rüütelkonna ajaloos oli **kuningas Johan III resolutsioon** aastast **1584**. Selline kingitus kohalikule aadlile oli järjekordselt tingitud kuningavõimu nõrkusest, püüdlusest osta toetust.

Rüütelkonna sisemises arengus oli oluliseks aasta **1756** kui jõuti lõpule **aadlimatrikli** koostamisega. Sellest alates oli rüütelkonna liikmeks vaid matriklisse kantud aadlik, millega seonduvalt oli Eestimaa rüütelkond kinnine korporatsioon.

Mõningaid olulisi fakte rüütelkonna ajaloost:

1783 – muudeti läänid e teenismõisad pärusmõisateks

1786 – rüütelkond likvideeriti ja Eestimaa kubermangule laiendati Vene aadlikorraldus

1796 – Paul I taastas endise korra ja Eestimaa rüütelkonna mõjuvõimu

1917 – Eestimaa Rüütelkond likvideeriti

1918 – saksa okupatsiooni ajal taastati Eestimaa Rüütelkond

1920 9. juunil võttis Eesti Vabariigi Asutav kogu vastu „[Seisuste kaotamise seaduse](#)“, ühes seisustega kadusid ka neid esindavad organid – rüütelkonnad, tsunftid jne.

1.1 Eestimaa Rüütelkonna organid ja ülesanded

Eestimaa Rüütelkonna organid vastavalt Balti provintsiaalõigusele 1845

Maapäev (Landtag) ehk rüütelkonna liikmete täiskogu oli rüütelkonna kõrgeim organ, kuhu kuulusid ainult matriklisse kantud isikud. Korralised maapäevad toimusid iga 3 aasta järel ja kestsid 3–4 nädalat, erakorralised maapäevad toimusid vastavalt vajadusele. Maapäevale ilmumine oli kohustuslik, hilinemisi ja puudumisi trahvit.

Maapäeva pädevusse kuulus:

- rüütelkonna omavalitsusorganite valimine (rüütelkonna peamees, rüütelkonna esindajad kohtus, kirikuametid jt);
- kohalike maksude määramine ja jagamine;
- riigivalitsuse ettepanekute arutamine (sh talurahvareformid jms);
- kiriku- ja kooliolude korraldamine,
- aadli huvide kaitsmine riigivõimu ees.

Rüütelkonna nõukogu (komitee) (Ritterschaftsausschuss) kutsuti kokku Maapäevade vaheaegadel (aga ka istungite ajal kui oli vaja arutada olulisi küsimusi) tähtsamate küsimuste arutamiseks ja otsustamiseks. Nõukogukku kuulusid rüütelkonna peamees, 12 maanõunikku ja 12 kreisisaadikut (deputaati).

Maanõunike kolleegium oli sisuliselt tähtsaim rüütelkonna organ, mis tegeles Eestimaa omavalitsuse jooksva asjaajamisega. Maanõunike kolleegium juhtis rüütelkonda Maapäevade vaheaegadel, kuid kogunes ka nt Maapäevade ajal tähtsamate otsuste ettevalmistamiseks.

Maanõunikud e landraadid, kokku 12, valiti eluks ajaks, olid rüütelkonna elukutselised juhid. Maanõunikud osalesid ka kubermanguasutuste töös, samad 12 meest (kuberneri või kindralkuberneri eesistumisel) moodustasid ka kubermangu kõrgeima kohtuorgani – Eestimaa Ülemmaakohtu. Maanõunike seast valiti ka konsistoriumi president ning maakonna ülemkiriku eestseisja (kes määras kohalikest mõisnikest kihelkonna kirikueestseisjad).

Rüütelkonna Peamees (Ritterschaft Hauptman) oli rüütelkonna juhiks, kes juhtis rüütelkonna jooksvat asjaajamist, kantseleid, juhatas rüütelkonna komisjonide tööd, oli esindusfunktsioonides, juhatas Maapäeva istungeid jne. Tema volitused kehtisid 3 aastat, Maapäevast maapäeva.

Rüütelkonna kantselei täitis asjaajamisülesandeid.

Rüütelkonna sekretär kes tundis seadust ja asjaajamise korda, valmistas teistele organitele ette dokumendid jne. Lauajuhendid.

Rüütelkonna komisjonid olid erinevate eluvaldkondade tarvis: Matrikli-, Kassa-, Agraar-, Maanteede komisjon jne.

Rüütelkonna ülesandeks olid:

1. **Sõjalised kohustused.** Varasemal perioodil tähendas see aadli ratsateenistus kohustust, 1712 asendati see rahalise kohustusega. Rüütelkonna ülesandeks oli provintsi läbivate või siin viibivate vägede varustamine, moonastamine, majutamine, kindluste korrashoid jne.
2. **Halduslikud ülesanded.** Rüütelkonnad pidid tegema riigivõimudega kaastööd kohaliku provintsi haldamisel, korra tagamisel, seaduste, regulatsioonide väljatöötamisel, nende kohustuseks oli ka kubermanguvalitsuse otsuste ellurakendamine.
3. Erinevad **talurahvaküsimused.**
4. **Aadliseisuse** privileegide, õiguste ja huvide kaitse riigivõimu ees.

1.2 Materjalid

Eestimaa rüütelkond – EAA.854

Kuna rüütelkond osales provintsielu kõigi oluliste küsimuste otsustamises, on selle arhiiv ka kohaliku elu erinevate valdkondade uurimise tähtsaimaks allikaks.

2 Liivimaa rüütelkond

Liivimaa Rüütelkond

Liivimaa Rüütelkond oli Eestimaa Rüütelkonnaga analoogiline institutsioon, samas tuleb arvestada rea erinevustega.

Liivimaa Rüütelkond oli noorem kui Eestimaa Rüütelkond. Rüütelkonna riigiõiguslikuks aluseks oli Poola kuninga **Sigismund Augusti privileeg 28.11.1561** (garanteeris Augsburgi usutunnistuse ja saksa õigusele rajaneva omavalitsuse).

Liivimaa aadli privileegid kinnitas esialgselt Rootsi kuningas Gustav II Adolf 18. mail **1629**, lõplikult kinnitati need kuninganna Kristiina poolt 7. augustil **1648**, kuid oma sisult jäid need Eestimaa Rüütelkonna omadest tagasihoidlikumaks.

Liivimaa Rüütelkonna eripära seisnes selles, et Liivimaa Maapäeval omas suurt mõju **maiskond**. Mitte kõik mõisaomanikud ei olnud aadlikud, nt kuulus hulk mõisaid Riia linnale, maiskonda kuulusid ka mitmed välismaa kõrgeaadli esindajad, kes ei kuulunud rüütelkonda.

2.1 Liivimaa Rüütelkonna organid

Maapäev oli rüütelkonna kõrgeim organ, mis kogunes iga 3 aasta järel. Kuni 1750. a-ni olid selle liikmeteks kõik vähemalt 21-aastased ja eestkoste alla mittekuuluvad Liivimaa mõisaomanikud, pärast 1750. aastat ainult Liivimaa aadlimatriklisse kantud isikud. 1866. a loobus rüütelkond oma ainuõigusest rüütlimõisaid omada, mis tõi kaasa ka kõigi maaomanike Maapäeval osalemise õiguse. Maapäeval osalemine oli kohustuslik. Maapäeva otsustel oli pärast nende kinnitamist kindralkubeneri poolt seaduse jõud. Kui tegu oli vaid aadli siseasju puudutava küsimusega, siis teavitati kubeneri neist kuid kubeneri kinnitust neile ei palutud. Maapäev valis maamarssali, maanõunikud, sillakohtunikud jt ametimehed.

Aadlikonvent vastas Eestimaa rüütelkonna nõukogule. Aadlikonventi kuulusid maamarssal, 12 maanõunikku ja 12 kreisidest valitud kreisisaadikud (deputaati), 2–3 esindajat igast kreisist. Konvent kutsuti kokku kooskõlas kubeneri korraldusega, regulaarselt veebruaris ja juulis, erakorralised kokkusaamised toimusid maanõuniku või maamarssali ettepanekul, Maapäeva istungite vaheajal täitis konvent Maapäeva funktsioone. Aadlikonventi funktsioonid

ja komisjonid olid sarnased Eestimaa rüütelkonnaga. Aadlikonvent käsitles kohaliku halduse probleeme, maksustamise, seadusandluse, luterliku kiriku, rahvakoolide jt küsimusi.

Maanõunike kolleegium oli kõrgeim täidesaatev ja nõuandev organ, alustas tegevust 1634. Analoogne Eestimaa rüütelkonnale erinevusega, et Liivimaal eksisteeris territoriaalne tsensus: 6 maanõunikku oli **Eesti distriktist** (Lõuna-Eesti), 6 **Läti distriktist** (Põhja-Läti). Oluline erinevus seisnes ka selles, et Maamarssali kõrval juhtis jooksvat asjaajamist **resideeriv maanõunik**, kes oli püsivalt ametis Riias kindralkubeneri juures. Resideerivat maanõunikku loeti tähtsusetult teiseks isikuks kubermangus pärast kubeneri.

Maamarssal ehk rüütelkonna juht, tema positsioon oli Eestimaa Peamehe omast nõrgem. Maamarssal valiti kordamööda Eesti ja Läti distriktist, tegu oli palgalise ametiga. Maamarssal valiti 3 aastaks (alates 1870. a valiti määramata ajaks) ja kinnitati ametisse kindralkubeneri või kubeneri poolt. Tema ülesandeks oli aadli õiguste kaitse, rüütelkonna otsuste elluviimine, kantslei jne.

2.2 Materjalid

Liivimaa rüütelkonna materjal leidub Eesti Ajalooarhiivis kuues fondis, põhimaterjal asub Riias Läti Ajalooarhiivis fondis 214 Liivimaa Rüütelkond.

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=266

<http://www.arhivi.lv/index.php?&110>

3 Saaremaa rüütelkond

Saaremaa rüütelkond

Pärast Saaremaa vallutamist 1227. a jagati Saaremaa ordu ja Saare-Lääne piiskopi vahel. 1559 müüs ordu valdused Taani kuningale. 1645 läks Saaremaa Rootsi, 1710 Vene tsaari võimu alla.

Saaremaal hakkas läänindus arenema pärast 1343.–1345. a saarlaste ülestõusu mahasurumist. 1524 saavutasid Saare-Lääne piiskopkonna vasallid õiguse osaleda stifti valitsemises. 16. saj muutusid vasallid balti-saksa maa-aadliks, nende seisund tugevnes ja nad moodustasid korporatiivse rüütelkonna.

Saaremaa rüütelkonna ülesehitus on analoogne Liivimaa omaga, ehkki vanem (hakkas kujunema 14. sajandil) ja väiksem.

3.1 Saaremaa Rüütelkonna organid

Maapäev oli rüütelkonna kõrgemaks võimuorganiks, mille töös osalesid vastavalt 1647. a Maapäeva korraldusele kõik rüütlimõisate omanikud. 18. saj oli Maapäeval osalemine kohustuslik kõigile immatrikuleeritud aadli hulka kuuluvatele rüütlimõisate omanikele.

Maapäeva ülesanded olid traditsioonilised:

- Maamarssali, maanõunike, kohtunike, maapolitseinike, jt juhtivate ametiisikute valimine,
- maksude ja koormiste määramine ja korraldamine,
- kiriku ja kooliolude korraldamine,
- riigivõimu poolt antud seaduste ja korralduste arutamine,
- Saaremaa sisemise korra kindlustamine,

- aadli huvide kaitsmine riigivõimu ees.

Maamarssal valiti Maapäeval 3 aastaks, kelle peamiseks ülesandeks oli rüütelkonna esindamine ja selle huvide kaitsmine.

Maanõunike kolleegium oli 4-liikmeline, koosnes maamarssalist, 2 maanõunikust ja maakohtunikust. Iga maanõunik pidi ühe kuu jooksul olema resideeriv maanõunik, kes tegeles rüütelkonna jooksva asjaajamisega.

Aadlikonvent kujunes välja 17.–18. saj. Sellesse kuulusid maamarssal, maanõunikud, konvendisaadikud ja kassasaadikud (nende järelevalve all oli rüütelkonna kassa). Aadlikonvent tegeles küsimustega, mis ei kuulunud otseselt Maapäeva ega resideeriva maanõuniku kompetentsi. Konvent võttis seisukoha küsimustes, milles maamarssali ja resideeriva maanõuniku seisukohad erinesid, samuti kinnitas erakorralised väljaminekud. Aadlikonvendi otsused kinnitas resideeriv maanõunik.

Rüütelkonna kantselei koosnes sekretärist, kes valiti Maapäeval immatrikuleeritud aadli hulgast 6 aastaks, tõlgist, arveametnikust ja kirjutajatest.

Komiteed loodi rüütelkonna juurde vastavalt vajadusele kas alalise või ajutise komiteena mille eesotsas olid maanõunikud ja maamarssal.

3.2 Materjalid

Saaremaa rüütelkond – EAA.957

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=272

4 Linnade omavalitsused

1845. a provintsiaalseadus võttis kokku linnade juhtimise senised õigused ja tavad.

Ajalooliselt jagunevad Eesti ala linnad kaheks:

1. **Lüübeki linnaõiguse** alusel tegutsenud linnad (Põhja-Eesti),
2. **Riia linnaõiguse** alusel tegutsenud linnad (Lõuna-Eesti, Haapsalu).

Iseenesest oli Riia linnaõigus välja kasvanud varasemast Lüübeki linnaõigusest. Korrektsemalt ja normatiivselt hakati asjaajamise korda fikseerima u 16. sajandist, enne seda kehtis paljuski „raehärrade õigus“, rae volituste aluseks olid ennekõike maahärra antud privileegid. Lisaks tuli arvestada Hansapäevade otsustega jne. Eesti ala linnad tekkisid vastavalt sellele, kuidas maaisandad andsid neile linnaõigusi.

19. sajandiks on linnade asjaajamises toimunud mitmeid arenguid. Ühelt poolt oli linnaõigustesse kirja pandud mitmesuguseid lokaalseid tavasid, ametlikus keeles ei räägita nt Tartu või Pärnu puhul mitte enam Riia linnaõigusest, vaid Tartu või Pärnu linnaõigusest. Teisalt oli provintsiaalõiguse kodifitseerimise käigus lisandunud mitmeid universaalseid, Vene riigi arvates olulisi punkte, mis kannavad endas ühtlustamise, unifitseerimise tendentse.

4.1 Linnade omavalitsuse süsteemi organid ja ülesanded

Eesti ala linnade kõrgemaks organiks oli **magistraat** e **raad**.

Raad koosnes **bürgermeistritest** ja **raehärradest**, kellel olid oma kindlad funktsioonid. Rae liikmete arv on olnud erinev. Raehärra amet oli eluaegne, rae istungitest osavõtt kohustuslik. Raeistungeid juhatas nn presideeriv bürgermeister, kes vahetus igal aastal. Varasemal perioodil oli tähtsaimaks justiitsbürger, kes juhtis magistraadi täiskogu kui linna kõrgeimat kohtuorganit. 19. saj oli „vanim“ (ehk tähtsaim) kassabürger, kelle ülesandeks oli linna raha ja varade valitsemine. Tähtsaks ametimeheks oli ka sündik – kes juhtis linna kantseleid, valitses arhiivi. Rae kantseleis peeti linnamajandust puudutavaid arveraamatuid, fikseeriti kinnisvara, rahalisi tehinguid. Varasemad sissekanded on tehtud nn märkmeteraamatusse.

Magistraat oli 1889. aastani ka **kohtuorganiks**, täpsemalt oli magistraadi täiskogu linna kõrgeim kohtuinstants. Lisaks võis magistraat moodustada mitmeid erikohtuid, mis koosnesid ühest või mitmest rae liikmest, mõnikord ka teistest linnakodanikest kaasatud kaasistujatest. Oluline roll oli nt kaalukohtul, mis vastutas, et kauplemisel täpselt kaaludest-mõõtudest kinni peetaks. Üheks rae funktsiooniks oli ka vaeslastekohus. 9. juulil 1889 kehtestati Balti provintssides Vene 1864. aasta kohtuseadus, millega likvideeriti magistraadi all-asutustena tegutsenud alamkohtud.

Pärast **1870. aastate linnareforme**, kui tekkisid linnavolikogud ja nende moodustatud linnavalitsused, kaotasid magistraadid kõik oma administratiivsed funktsioonid ja jätkasid kuni 1889. a justiitsreformini veel linna kohtufunktsioonide täitmist.

Magistraatide tähtsamad **ülesanded** olid:

- linna ja linnakodanike huvide kaitse
- käsitöö ja kaubanduse korraldamine, tsunftide asutamine ning järelevalve jne
- linna kaitse, sõjaväelaste majutamine
- linnavarade valitsemine, neist olulisemad olid linnamõisad
- linna avaliku korra kaitse, selleks olid ametis linnafoogt, linnavahid jt ametnikud
- linnakassa valitsemine ja maksumajandus
- linna osalemine kirikuelu juhtimises, linnakonsistoriumi komplekteeris raad, selle ilmalikuks presidendiks oli keegi bürgermeistritest
- linna asutuste (nt seek e haigla, varjupaiga, koolide, linnavangla jt) ülalpidamine
- linna planeerimine ja heakorra tagamine.

Linnade omavalitsussüsteemi kuulusid ka **gildid** ja **tsunftid** (Suurgild – kaupmehed, väikegild – käsitöölise tsunftide koondis). Tsunftid likvideeriti 1919 Eesti Asutava Kogu „**Seisuste kaotamise seadusega**“ – sama seadusega kaotati ka rüütelkonnad.

Raad pidi tähtsamate otsuste langetamisel arvestama ka linnakodanike ühendustega. Murranguline etapp linnaomavalitsuse ajaloos toimus seoses Aleksander II ukaasiga **1877**, millega Balti linnades kehtestati 1870. a Vene üldine linnaseadus. Selle kohaselt sai linna omavalitsusorganiteks 4 aastaks valitav **linnavolikogu** (*duuma*), kes omakorda valis neljast linnanõunikust koosneva linnaameti - *uprava*. Linnavolikogu valis ka **linnapea**, kes kinnitati ametisse keskvalitsuse poolt. Linnavalitsus teostas oma võimu mitmesuguste komisjonide kaudu, mille esimeesteks olid linnanõunikud.

Valimisõigus anti kõigile Vene riigi alamatest linnaelanikele, kes olid vähemalt 25-aastased ning elanud enne valimisi linnas vähemalt 2 aastat, lisaks pidi neile kuuluma linna piires kinnisvara või ettevõtte. Naissoost omanikud said valimistel osaleda sugulastest volinike - mehe, isa, venna, poja või väimehe kaudu. Valijaskond jaotati tasutavate maksude suuruse järgi kolme klassi. Erinevalt Vene linnadest olid Tallinnas valimisõiguslikud ka literaadid (seda kuni 1886. aastani, siis jäeti nad kui ebasoovitava saksluse kandjad valimisõigusest ilma). Senine linnakodaniku mõiste kaotas oma senise sisu, kuna seadus kehtis kõigi Vene riigi

alamate kohta. **1892.** aastal kehtestatud uus **linnaseadus** kaotas kolm valimisklassi, sisse seatud endisest kõrgem varanduslik tsensus, langetas hääleõiguslike elaniku arvu.

4.2 Materjalid

Tallinna magistraadi (Tallinna raearhiiv) arhivaalid asuvad **Tallinna Linnaarhiivis**, fond sisaldab dokumente aastatest 1237-1889. Tallinna Linnaarhiivi kogudes oleva ainese loenditega saab tutvuda AISi ais.ra.ee vahendusel. Tallinna Linnaarhiivi aines kannab viitekoodi TLA.

TLA kogude kohta: <http://www.tallinn.ee/arhiivindus/g6466>

Magistraat ja foogtikohus fondid: (foogtikohtu nimetus mõneti eksitav, see on sisuliselt väikelinna magistraat)

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=277

Narva magistraat: 1345-1889

Haapsalu magistraat: 1593-1889

Tartu magistraat: 1547-1889

Pärnu magistraat 1451-1920

Viljandi magistraat: 1481-1889

Kuressaare magistraat 1500-1889

Valga magistraat: 1620-1891

Võru magistraat: 1805-1896

Paide magistraat: 1786-1840, (põhifond on Paide foogtikohus, 1726-1889)

Rakvere magistraat: 1783-1803, (põhifond Rakvere foogtikohus 1741-1889)

Paldiski foogtikohus 1776-1895

[Narva linnavalitsus](#): 1858-1919

[Haapsalu linnavalitsus](#): 1867-1919

[Tartu linnavalitsus](#): 1636,1878-1923

[Pärnu linnavalitsus](#): 1736-1917,1879-1940

[Viljandi linnavalitsus](#): 1873-1926

[Kuressaare linnavalitsus](#): 1879-1917

[Valga linnavalitsus](#): 1850-1918

[Võru linnavalitsus](#): 1890-1917

[Paide linnavalitsus](#): 1863-1919

[Rakvere linnavalitsus](#): 1879-1917,1919

[Paldiski linnavalitsus](#): 1839-1918

[Petseri linnavalitsus](#): 1763-1917

[Põltsamaa alevivalitsus](#): 1864-1920

Mõnedel **tsunftidel** on iseseisvad arhiivid (fondid), suur osa teemakohastest dokumentidest on magistraatide fondides.

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=288

Tallinna gildide materjal asub Tallinna Linnaarhiivis: Suurgild 1364–1922, Kanuti gild 15.sajand-1921 (trükitud kataloog: Tallinna Linnaarhiivi kataloog IV. Kanuti gildi arhiiv. Tallinn 1938), Toomgild 1340–1921.

Kohtusüsteem

Kohaliku aadliomavalitsuse ühe osa moodustas seisulik kohtuasutuste süsteem. Eesti ala kohtusüsteem oli muutuv nii ajas kui ruumis, mis avaldus ka Eesti- ja Liivimaa kohtuasutuste erinevas seisundis. 1888/89 a õigusreformi tulemusena lõpetasid tegevuse senised riiklike kohtute funktsioone täitnud seisuslikud kohtud (v.a vallakohus). Reformi järgselt pandi mõlemas kubermangus kehtima ühesugune kohtusüsteem.

1 Kohtusüsteem kuni 1888/89 reformini

Eestimaa kubermang	Liivimaa kubermang
Eestimaa Ülemmaakohus / Alammaakohus	Liivimaa õuekohus
Meeskohus	Maakohus
Adrakohtunik	Sillakohus

19. sajandil suurendas Vene tsaaririik järkjärgult oma kohalolekut Vene Impeeriumi Läänemereprovintssides. Kuigi Balti aadlil oli õnnestunud Põhjasõja käigus saavutada Balti erikord, hakkas tasapisi märku andma privileegide laiendamise pidurdumine, üha äratuntavamaks sai keskväimu surve. 19. sajandit iseloomustab riigi keskväimu tugevnemine ja kohalike omavalitsusasutuste tähtsuse kahanemine.

2 Eestimaa kubermangu kohtuasutused

Seisulik kohtuasutuste süsteem kui kohaliku aadliomavalitsuse üks osa eksisteeris 13. sajandi esimesest poolest kuni 20. nov 1889 ja allus Eestimaa rüütelkonnale. Teenistus kohtuametites oli aadlikele kohustuslik, kõrgema ameti saamine eeldas madalama läbitegemist.

Eestimaa ülemmaakohus (*Estländisches Oberlandgericht*), (=ÜMK) oli kõrgeim kohtuorgan kubermangus.

ÜMK mis koosnes kõigest 12 maanõunikust (kindral)kubeneri eestistumisel. ÜMK-le allus kohtulikult kogu Eestimaa kubermang, k.a Narva magistraat (Narva linn asus Peterburi kubermangus, kuid oli säilitanud oma linnaõiguse) ja v.a. Tallinna linn. Riigil eksisteeris küll formaalne sekkumisõigus, kuid praktikas seda ei realiseeritud. Kohtuliikmeteks olid rüütelkonna maanõunikud, kes palka ei saanud, küll aga olid nende kasutuses nn lauarahad, lauamõisate sissetulekutest kaeti ÜMK ja ka meeskohtute kulutused. Lisasissetulekuid saadi ka kantseililõivudest. Kohtu koosseisu kuulusid veel 2 sekretäri, arhivaar, ingrossatsiooni (kinnistusraamatu) pidaja-sekretär, tõlgid, kantseleiametnikud, kohtupristavid. Personali valis ÜMK omal äranägemisel, seaduse kohaselt olid ametid eluaegsed. Kohtuistungid toimusid Tallinnas rüütelkonna majas.

Kohtu täiskogu e *iridica* (või kohtusessioon) kogunes iga aasta jaanuari algul ja oli koos märtsi-aprillini kuniks planeeritud kohtuasjad said lahendatud. *Iuridica* kestel laekunud asjad võisid (aga ei pruukinud) lükkuda järgmisele, tavaliselt erakorralisele sessioonile. Samal ajal alustasid tööd ka meeskohtud.

Eriti tähtsate asjade arutamisel oli kvoorumiks 7 landraati (pool koosseisust + 1), vähemtähtsateks otsuseks piisas kolmest, nende puudumisel oli lubatud kaasata Rüütelkonna peamees või meeskohtunik. Otsustamisel kehtis häälteenamuse põhimõte.

ÜMK funktsioonid:

- **Üldküsimused.** Nt üldine kohtualune järelevalve, alluvate kohtute töö juhtimine (asjaajamise korra kehtestamine jne); kaadri komplekteerimine ja ametisse vannutamine; „kõrgemate“ notariaalsete aktide koostamine; mitmesugused pärandusasjad, oksjonite ja aadli kinnisvaraga seonduv.

ÜMK pidas kuni 1894. aastani kinnistusraamatuid suure osa Eestimaa kinnisvara – maaomandi, hoonete, mõisate kohta ja kinnitas omandiõigusse asumise. Kinnistusraamatud muutusid üha olulisemaks, kui maa muutus enam ostu-müügi objektiks ja levima hakkasid hüpoteegilaenu (üks krediidi liike), kinnisvara pantimine laenu tagatisena. Kuni 1889. a. kohtureformini oli enamus Eestimaa kubermangu kinnistusasju koondatud ÜMK kätte, kus peeti kinnistusraamatuid kõigi mõisate (hiljem ka päriseks ostetud talude) ja Lihula alevi kohta. Tallinna Toompea, Rakvere, Paide, Haapsalu ja Paldiski kinnistusraamatuid peeti kuni 1867. aastani Eestimaa Kubermanguvalitsuses, pärast seda samuti Eestimaa Ülemmaakohtus. Tallinna all-linna kinnistusasjadega tegeles Tallinna Magistraat. Liivimaal kuulus mõisate kinnistusraamatute pidamine Liivimaa Õuekohtu kompetentsi. Seoses asehälduskorra kehtestamisega anti Õuekohtule 1784. a. üle ka varem kohalikele magistraatidele kuulunud õigus korraldada linnades asuvate kinnisvarade kinnistusasju. Kuigi asehälduskord kaotati 1796. a, said magistraadid ingrossatsioonioõiguse tagasi alles 1838. Seaduse kohaselt anti magistraatidele üle ka vahepeal Õuekohtus peetud kinnistusraamatud kohustusega neid jätkata Õuekohtus kehtestatud korra kohaselt. Päriseks ostetud talukohtade kinnistamisega tegelesid vastavalt 1849. ja 1860. a Liivimaa talurahvaseadustele kreisikohtud. Narvas, mis kuulus Peterburi kubermangu koosseisu, peeti kinnistusraamatuid kohalikus magistraadis.

- **Kriminaalasjad.** ÜMK oli nii **esimese** kui **teise instantsi kohtuks**.

I instantsi kohtu kompetentsi kuulusid aadlike, advokaatide, literaatide, vaimulike (pärast nende arutamist konsistoriumis) kuriteod; erinevad ametialased kuriteod, ka riigi tsiviilametnike, rüütelkonna poolt valitud ametimeeste poolt toime pandud (juhul kui seadus ei näe vastavas ametkonnas ette erimenetlust).

II instantsi kohtuks edasikaebamise korral. ÜMK-s toimus meeskohtute ja linnade (Haapsalu, Narva) magistraatide kriminaalasjade läbivaatamine. ÜMK otsust loeti lõplikuks (juhul kui ei kaevata edasi Senatile).

- **Tsiviilasjad.**

I instantsi kohtuks järgmiste probleemide korral nagu kiriku varaasjad; aadlike asjad, samuti hagid aadlike vastu; pärandustülid; ka Toompeal ja all-linnas aadlikele kuuluvate kinnisvarade asjad; mistahes aadlimõisate omandiõigusega seotud küsimused; raamatukaupmeeste varalised vaidlused.

II instantsi kohtuks alammaakohtute, meeskohtute, magistraatide, maavaeslastekohtute vaidlustatud otsuste osas. Kui vaidlusaluse asi ei ületanud 600 hõberubla piiri, oli ÜMK otsus lõplik. Suuremaid asju võis edasi kaevata veel Senatile. ÜMK oli viimaseks instantsiks talurahvakohtutele alluvate isikute kohtuasjade läbivaatamisel.

Eestimaa alammaakohus (*Estländisches Niederlandgericht*), (=AMK).

AMK tegutses paralleelselt Eestimaa ÜMK-ga, kuid ajalookirjanduses on AMK mainitud harva, kuna see tegeles vähemtähtsate asjadega ja oli ellu kutsutud ÜMK koormuse vähendamiseks 1617. a. AMK käis koos ÜMK-ga samal ajal rüütelkonna majas. AMK likvideeriti 1889. Apellatsiooni AMK otsuse osas sai esitada ÜMK-le.

AMK eesistujaks oli rüütelkonna Peamees, kohtu koosseisus oli 3 meeskohtunikku, 6 meeskohtu assessorit (e kaasistuja) ja 4 adrakohtunikku, kokku 14 liiget + eesistuja. *Iuridica* ajal pidid kõik kohal olema. Praktikas adrakohtunike reeglina kohale ei kutsud, seda tehti juhul kui kvoorumiks vajalikuks seitsmest häälest keegi puudu oli. Koosseisu kuulus ka sekretär, immatrikuleeritud aadlik, kes alustas sageli sellest ametist oma karjääri.

AMK funktsioonid:

- Erinevad võlaasjad, mis jäid alla 60 hõberubla, kui need olid seotud aadlike, advokaatide, aadli ja riigiteenistuses olevate literaatide, vaimulike, riigi- ja rüütelkonna ametnikega.
- AMK oli aadlike ja teiste vabade isikute eestkoste- ja hoolekandekohtus, täitis vaeslastekohtu funktsioone.

Meeskohtud (*Manngericht*).

Eesti alal tegutses **Harju, Viru-Järva** ja **Lääne meeskohus**, kuni 1889. aastani. Asehalduskorra ajal 1783-97 tegutsesid meeskohtute asemel kreisikohtud ja alammaakohtud.

Meeskohtud pidasid oma istungeid Tallinnas Toompeal samal ajal kui ÜMK *iuridicat* pidas. Meeskohtu erakorralised istungid toimusid vastavalt ÜMK äranägemisel. Asjaajamine nende vahel oli tihe. *Iuridicate* vaheaegadel pidi kolme meeskohtu peale kohal olema 1 kohtunik ja 2 assessorit (kohal käidi vahetustega). Meeskohtu otsused kinnitas ÜMK.

Meeskohtu esimeheks oli meeskohtunik (*Mannrichter*), lisaks 2 assessorit (kaasistuja mõistes), sekretär ja pristavid, kes allusid ja ajasid samaaegselt ka Eestimaa rüütelkonna ja AMK asju. Pristavite nagu ka teiste kohtute ametnike määramine oli ÜMK pädevuses. Kohtuniku ja assessorid valis rüütelkonna Maapäev 3 aastaks, nende töö ei olnud palgana tasustatav, samas olid nende kasutuses ekipaaži- ja lauarahad. Madalama taseme ametnike töö oli tasustatav.

Meeskohtud allusid nii tsiviilkubernerile, kubermanguvalitsusele, ÜMK-le, nad pidid täitma kõigi ettekirjutusi. Meeskohtule omakorda allusid adrakohtunikud.

Meeskohtu funktsioonid:

- kõigi maakonna elanike kohtuasjad, mis ei olnud ÜMK, AMK, magistraadi või talurahvakohtu pädevuses (nt talupoegade ja mitteaadlike kriminaalasjad);
- piiritülide lahendamine;
- võlaasjad üle 60 hõberubla, päranduse ja oksjoniasjad;
- kriminaalasjadest viisid läbi juurdlust ja pidasid kohut ning kontrollisid kohtuotsuste täideviimist;
- meeskohus oli viimaseks instantsiks juhtumite puhul, mis jäid alla 30 hõberubla, seda ei saanud enam ÜMK-le edasi kaevata.

Kõik kriminaalasjad olid ÜMK järelevalve all.

Adrakohtunik (*Hackenrichter*).

Adrakohtunik oli ühemehe institutsioon, pigem politsei kui kohtufunktsioonides (EAA fondide struktuuris paigutub politseiasutuste all).

Adrakohtunikud alustasid tegevust Vana-Liivimaal 15. saj I poolel ja tegutsesid Lõuna-Eestis kuni sillakohtute asutamiseni 1668. a, Eestimaal eksisteeris adrakohtuniku institutsioon 16. saj algusest kuni 1888. aastani. Asehalduskorra ajal 1783-97 oli adrakohtuniku amet ajutiselt kaotatud, nende funktsioone täitsid alammaakohtud. Pärast asehalduskorda sai adrakohtunikust ainuisikuline maapolitsej, kes võis erandjuhtudel kaasata kaks oma ringkonna mõisnikku. Adrakohtunikuks oli vastava piirkonna mõisnik, adjutante või assessoreid tal ei olnud, enamasti palkas ta endale kirjutaja.

Adrakohtunik valiti ringkonna mõisnike hulgast kolmeks aastaks, misjärel (kindral)kuberner ta ametisse kinnitas. Adrakohtuniku ametiaeg kestis Maapäevast Maapäevani. Ametlikult allus adrakohtunik vaid kubernerile ja 1796. a-st kubermanguvalitsusele.

Adrakohtunikule allus talle riigi kulul palgatud ametnik, nt politseinik, kes viis ellu politseilisi karistusi või toimetas kätte kutseid-ettekirjutusi jne. Lisaks adrakohtunikule oli igas maakonnas üks komissar.

Adrakohtuniku funktsioonid:

- ühiskondliku korra ja avaliku julgeoleku tagamine;
- seaduste täitmise järelevalve;
- vastutas valitsuse ja kubermanguvõimude korralduste teavitamise eest;
- teostas isikute väljakutseid;
- jälgis kirikute puutumatus;
- talurahvarahutuste mahasurumine;
- rakendas abinõusid varaste-röövlite suhtes;
- jälgis tervishoiu olukorda (nt kehtestas teedel garantiini epideemia korral);
- teostas juurdlust vägivald ja õnnetuste tagajärjel asetleidnud surmajuhtumite korral;
- korraldas abi õnnetuste puhul;
- teostas järelevalvet kauplemise osas;
- teede ja sildade ehitamise ja korrashoiu järelevalve;
- jälgis jahireeglitest kinnipidamist;
- kohaliku statistika pidamine jne.

Kohtuametnikuna tuli adrakohtunikul osaleda kriminaal-asjade eeluurimisel, kohtuotsuste täideviimisel, kohtupidamisel vähemtähtsate asjade puhul (nt vargused, petturlus kuni 15 hõberubla), arreteerimisel, vara sekvestri alla võtmisel.

Adrakohtunik allus ka sõjaväeametkonnale ning sellest tingituna tegeles:

- nekrutivõtmise ja liisualuste ärasaatmise korraldamisega;
- korra tagamisega vägede läbimarsil ajal;
- arvepidamisega piirkonnas puhkusele viibivate ja erus alamväelaste kohta.

Adrakohtunike arv suurenes 18. saj lõpuks üheteistkümnene (Järvamaal oli neid 2, teistes maakondades 3). Adrakohtunike pädevus avardas tunduvalt seoses talurahvarahutustega ja uute talurahvaseadustega.

2.1 Materjalid

Eestimaa ülemmaakohus – **EEA. F 858.**

Eestimaa alammaakohus - **EEA. F 859.**

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=304

Harju Meeskohus - **EEA. F 861.** (1561-1889)

Viru-Järva Meeskohus - **EAA. F 862.** (1517-1889)

Lääne Meeskohus - **EAA. F 863.** (1634-1889)

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=640

EAA-s on säilinud 10 adrakohtuniku fondi:

F 900 – Ida-Harju

F 901 – Lõuna-Harju

F 902 – Maa-Viru (Land-Vierland)

F 903 – Ranna-Viru (Strand-Vierland)

F 904 – Alutaguse

F 905 – Ida-Järva

F 906 – Maa-Läänemaa (Land-Wiek)

F 907 – Ranna-Läänemaa (Strand-Wiek)

F 908 – Läänemaa saarestik (Insular-Wiek)

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=39

3 Liivimaa kubermangu kohtuasutused

Liivimaa kohtuasutuste staatus rüütelkonna omavalitussüsteemis oli Eesti kubermangust erinev. Olulisem erinevus seisnes kohtuasutuste komplekteerimises. Rootsi riigivõimuperioodil oli Liivimaa Õuekohus riiklik kohus. Ka 19. sajandil andsid Liivimaa kubermangu kohtunikud ametivande mitte rüütelkonnale vaid riigivõimudele.

Liivimaa õuekohus (*Hofgericht*).

19. sajandiks oli Õuekohtu roll võrreldes 17. sajandiga oluliselt langenud. Liivimaa Õuekohus tegutses esialgu Tartus, 1702. a sai asukohaks Riia. Kohturingkonnaks oli kogu Liivimaa kubermang (s.h Saaremaa), selle alla ei kuulunud Riia ja selle patrimoniaalringkond (Riia linnamõisad).

Kohus **koosnes** presidendist, asepresidendist, 2 maanõunikust, kes olid esitatud Liivimaa rüütelkonna poolt, 2 nõunikust ja 2 assessorist, kes valiti ametisse 6 aastaks. Presidendi ja asepresidendi kohale esitas rüütelkond 2 kandidaati. Kuberner esitas nad kinnitamiseks Senatile, ametlikult nimetati nad keisri poolt ametisse. Ka maanõunike ja assessorite osas kehtis sama komplekteerimise kord, igale kohale esitati kaks kandidaati, ühe neist valis Senat välja ja kinnitas ametisse. Õuekohtu nõunikud nimetati Senati poolt otse. Ametivande andsid president ja asepresident kubermanguvalitsuses, teised Õuekohtus.

Kõik Õuekohtu liikmed olid riigi palgal, lisaks veel teenistus kohtutrahvidest ja teatud kautsjonitest. Õuekohtunikel oli õigus pidada ka teisi ameteid, tingimusel kui need ei sega tööd Õuekohtus. Kohtu juures olid ametis kohtu sekretär, protonotarius (juriidiliste otsuste vormistaja), notar, arhivaar, kinnisturaamatute protokollijad, tõlgid, kantseleitöötajad, kohtupristavid, arveametnik.

Kaks korda aastas kogunes kohus täies koosseisus *iuridicale*, aasta algul ja sügisel. *Iuridicate* vahepeal lahendas Õuekohus väiksemaid asju 3-liikmelisena (president või asepresident ja 2 liiget). Õuekohus allus Senatile. President-asepresident olid kohtukorras tagandatavad vaid keisri loal, teised liikmed Senati nõusolekul.

Õuekohtu funktsioonid:

- **Üldküsimused.** Õuekohtu kantselei ametnike ja advokaatide määramine ning ametisse vannutamine; asjaajamisjuhendite ja eeskirjade koostamine nii Õuekohtu enda kui madalamate kohtuasutuste tarbeks; järelevalve Kõrgema Vaeslastekohtu tegevuse üle, ka teiste kohtute eestkostetasjade kontrollimine; notariaalsete aktide koostamine; notariaalsete koopiade valmistamine; avalike oksjonite korraldamine; ingrossatsioon ehk kinnisturaamatute pidamine.
- **Kriminaalasjad.**

I instantsina kõigi piirkonna isikute kuriteo asjad (ka riigiametnikud, literaadid jne); aadli kohtuasjad; kõik ametialased kuriteod (nii riigi kui rüütelkonna ametimeeste, advokaatide omad);

II instantsina madalamate kohtute apellatsiooninstanttsiks.

- **Tsiviilasjad.**

I instantsina kiriku, riigi ja aadli varaga seotud kohtuasjad, aadlike isiklike õiguste ja varaga seotud kohtuasjad; põlisaadli pärandustülid; aadli oksjoniasjad jm.

II instantsina apellatsioonid maakohtute ja magistraatide poolt langetatud otsuste peale; kõik kohtuasjad, millel arutatava objekti maksumus ei ületanud 600 hõberubla, lahendas Õuekohus lõplikult. Tõsisemad juhtumid võis edasi kaevata Senatile.

Maakohus (*Landgericht*).

Maakohtud seati klassikalisel moel Liivimaal sisse Gustav II Adolphi ja kindralkuberner Juhan Skytte poolt 1630. a kohtureformi käigus, sarnastel alustel püsisid need kuni 1889. aastani, mil need justiitsreformi käigus kaotati. Maakohus oli igas kreisis ehk maakonnas.

Maakohtud olid esimese astme kohtuteks kõigi maakonnas elavate isikute tsiviil- ja kriminaalasjade läbivaatamiseks, v.a talupoegade kaebused mõisnike vastu. Kuni 1819. a talurahvaseaduseni oli maakohus kõrgemaks instantsiks talupoegade omavahelistes kohtuasjades. 1819 seati sisse Liivimaa Õuekohtu Talurahva Departemang (1819-1889) Riias, mis jäi talupoegade vaheliste ja talupoegade mõisnike vastu esitatud kaebuste osas viimaseks kohtuinstantsiks hagides mis ületasid 50 hõberubla. Maakohtu kompetentsi kuulusid ka kõik need tsiviil- ja kriminaalasjad, mis ei olnud Õuekohtu otseses alluvuses, lisaks mitmed halduskaristused. Apellatsiooni võis tsiviilasjade osas edastada Riiga asehaldurile või kindralkubernerile, sealt edasi Senatile.

Kohtu istungjärgud (Maakohtu päevad) toimusid kaks korda aastas (mai algul ja mihklipäeva järel). Maakohtu koosseisu kuulus üks maakohtunik (*Manrichter*), kes valis igaks kohtupidamiseks oma maakonna ametimeeste ja mõisarentnike seast välja 4-5, hiljem 2 assessorit. Kohtud komplekteeris rüütelkond, maakohtuniku ja assessorid kinnitas kindralkuberner. Maakohtuniku valiti välja rüütelkonna kandidaatide seast. Alates 1797. aastast piirati maakohtunike ja assessorite ametiaega 6 aastaga.

Maakohtu funktsioonid vastavad Eestimaa Meeskohtu omadele.

Maakohtu ülesanded tsiviilalal:

- kantseleiametnike ja kohtupristavite ametisse määramine;
- järelevalve advokaatide tegevuse üle;
- vastastikused võlaküsimused, hagid, peksmised, piirivaidlused, kalastuskohtade vaatlused.

Maakohtu ülesanded kriminaalalal:

Tapmiste, teedel ja tänavatel toimunud avaliku vägivalla, röövimiste, nõidumise, abielurikkumiste üle otsustamine.

Kui 1632. a kaotati maavaeslastekohtud ja sillakohtud, siis pandi nende funktsioonid maakohtutele.

Sillakohus (*Ordnungsgericht*).

Tõlkest tulenevalt on varasemas eestikeelses kirjanduses kasutusel ka kui Korrakohus. 1630-32. a kohtureform oli üks olulisemaid Rootsi aegseid ümberkorraldusi Liivimaal, mis kehtis üldjoontes kuni 1889. aastani. Sillakohus asutati 1667, likvideeriti 1888. Sillakohtu institutsioon oli 1694-95 Liivimaa rüütelkonna omavalitsuse likvideerimise käigus kaotatud, kuid taastati muutmata kujul 1710.

Rootsi aegse 1. astme kohtuks olid igas kreisis maakohtunikud (*landrichter*), kellel oli lai pädevus kergemates vaidlusküsimustes, õigusrikkumistes, kuid nad olid tööga üsna ülekoormatud ega tulnud oma ülesannete täitmisega toime, seetõttu seati Liivimaal sisse eraldi politseikohus sillakohtu (*ordnungsgericht*) nime all. Sillakohtu kaks peamist ülesannet olid pagenud talupoegade väljaandmised ning järelevalve teede ja sildade ehitustööde üle. Viimasest kohustusest tuleneb ka kohtu nimetus, sillakohus. Ajaga sillakohtute pädevus avarus. Talurahva politseilise järelevalve tihendamiseks suurendati Liivimaa 1804. a talurahvaseaduse ellurakendamisel sillakohtute arvu.

Sillakohtu funktsioone võib adrahtuniku omadega analoogseteks pidada üldises plaanis, siin on mitmeid erinevusi. Sillakohus oli laiemate volitustega. Erinevalt adrahtuniku institutsioonist koosnes sillakohus 3 liikmest – sillakohtunik + 2 adjunkti (kaasistuja) või nende asemikud; lisaks notar, arhivaar, protokollija, tõlgid, marsikomissarid, kantseleiteenijad, käskjalad. Sillakohtuniku ja tema kaasistujad valis rüütelkond ametisse 3 aastaks. Samasse ametisse võisid nad soovi korral jääda ka järgmiseks 3 aastaks, kuid enamasti vahetati kogu sillakohtu koosseis. Sillakohtuniku amet oli aadli hulgas ebapopulaarne, seetõttu tuli ameti vastuvõtmiseks kohati ähvardada trahviga. Kõrged trahvid olid määratud ka kõigile neile, kes takistasid sillakohtu tegevust. Sillakohtute kulud kaeti nii riigivalitsuse kui rüütelkonna ja kreisikomitee poolt. Sillakohtuid revideeris igal aastal tsiviilkuberner ametlikel inspeksioonireisidel, et veenduda kohtute seaduspärasest tegevuses.

Sillakohtu ülesanded:

- Sillakohtunikud tegelesid kõigi politseiliste küsimustega, talupoegade kaebuste käsitlemisega, sõjavägede läbimarsi koordineerimisega, nekrutiteks võetud noormeeste varaliste kohustuste ja nõudmiste nimekirja koostamise ning nende küsimuste lahendamise. Sillakohus pidas erusoldatite registreid, jälgis soldatite puhkusel viibimisi.
- Samuti maakohtu otsuste täideviimise, kriminaalkuritegude eeluurimise ja kriisilukordade lahendamise (taudid, õnnetused, tormid, metsapõlengud, päästeoperatsioonid merel, kalmisturüüstamised, metsavargused jms). Nende kohustuste hulka kuulus ka statistiline aruandlus, mitmesuguste dokumentide, tunnistuste, lubade, kviitungite väljastamine.
- Sillakohtute kontrolli alla kuulusid mitmed usueluga seotud küsimused, sillakohtud pidid kindlustama et nii vene õigeusklikud, evangeelsed luterlased jt usutunnistuste järgijad

saaksid segamatult läbi viia oma jumalateenistusi, kombetalitusi; passiraamatute pidamine ja järelevalve passirežiimi täitmise üle.

3.1 Materjalid

EAA-s on järgmised Maakohtu fondid:

F 914 - Tartu Maakohus

F 915 - Pärnu Maakohus

F 968 - Saaremaa Maakohus

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=306

Eesti Liivimaa osas on 6 sillakohtu fondi:

F 949 – Tartu sillakohus

F 950 – Võru sillakohus

F 951 – Pärnu sillakohus

F 952 – Viljandi sillakohus

F 953 – Valga sillakohus

F 973 – Saaremaa sillakohus

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=40

4 1888/89 a õigusreform

Aleksander III aeg tähistas Eesti jaoks venestamise perioodi, Aleksander III jättis esimese Vene valitsejana kinnitamata **balti aadli privileegid**. Sakslaste asemele hakati ametisse määrama vene ametnikke, ametiasutustes seati sisse vene keel jne. 1888/89 a teostatud õigusreform oli otseselt seotud venestamise poliitikaga, kõige selgemalt ilmnevad toimunud muutused kohtusüsteemi kaudu.

1888/89 a õigusreformi tulemusena lõpetasid tegevuse riiklike kohtute funktsioone täitnud seisuslikud kohtud (Eestimaa Ülemmaakohus, Meeskohus, Adrakohtunik; Liivimaa Õuekohus, Maakohus, Sillakohus). Senistest kohtuasutustest jäi alles vaid vallakohus, kuid muutusi oli ka selle funktsioonides. Tegevuse lõpetasid magistraadid (mis pärast 1870 linnareformi olid olnud veel linna kõrgemaks kohtuorganiks). Nüüdsest pandi mõlemas kubermangus (nii Eesti- kui Liivimaal) kehtima ühesugune kohtusüsteem.

Kohtusüsteem

Kehtestatud kohtusüsteemi kohta vt 5. Kohtuasutuste skeem alates 1888/89.a reformist.

Tallinna/Riia ringkonnakohus (=RKK) sai kubermangu kõrgema astme kohtuks . Kokku oli Balti kubermangus 1889-1920 neli RKK: Tallinnas, Riias, Miiitavis (Jelgava) ja Liibavis (Ljepaja). Apellatsioon võis esitada Peterburi Kohtupalatisse, sealt edasi Senati kassatsioonidepartemangu.

RKK oli jagatud 4 osakonnaks: tsiviilasjade, kriminaalasjade, registreerimis- ja administratiiv-osakonnaks, mis jagunesid ülesannete ja piirkonna lõikes väiksemateks üksusteks ehk laudadeks. Registreerimisosakonnas peeti registreid seltside ja ühingute üle, administratiivosakond tegeles nende kohtuasjadega, mis oli seotud administratiivasutuste ja –isikutega.

RKK oli mõeldud eriti tähtsate kriminaal- ja tsiviilasjade menetlemiseks. Seal vaadati läbi rahalised nõuded üle 500 rubla (nt lapsendamised, nõrgamõistuslikuks, raiskajaks või surnuks tunnistamised; revolutsiooniline tegevus, tsensuuri rikkumine, mõrvad jm).

RKK koosseisu kuulusid: kohtu esimees, tema abid, kohtuliikmed, kohtu-uurijad, kohtutäiturid (pristavid), käskjalad, tõlgid, prokurör ja prokuröri abid. Kohtu juures oli kantselei (sekretärid, abid). Kõik nimetati ametisse valitsuse poolt ja pidid omama juriidilist haridust (v.a kohtutäiturid, käskjalad, tõlgid). Kohtutäiturite ametikoht oli olemas nii RKK kui rahukogude juures, tema ülesandeks oli kohtuotsuste, määruste täideviimine rahatrahvide puhul, kohtukutsete, teadete kättetoimetamine ja korrapidamine kohtuistungitel.

Eraldi institutsioonideks RKK juures oli **ringkonnakohtu prokurör** (varem oli olemas kubermanguprokuröri institutsioon 1783-1889, mis jälgis seaduste täitmist admin- ja kohtuasutustes. Pärast 1889 läks osa ülesandeid üle ringkonnakohtu prokuröri). Eksisteeris 1889-1918. See oli prokuratuuri esindaja RKK juures, kes täitis prokuröri funktsioone. Neil pidi kõigis rahukohtus arutatavates asjades olema omapoolne arvamus.

RKK kompetents oli määratletud **rahukohtunike** (=RK) kaudu. Rahukohtunik oli I astme kohtunik väikesemate tsiviil-, kriminaal- ja administratiivasjade arutamiseks. Eestis oli 5 rahukohtu ringkonda: Tallinn-Haapsalu; Rakvere-Paide, Pärnu-Viljandi; Tartu-Võru ja Saaremaa. Võnnu-Valga hõlmas ka hilisemaid Läti alasid. RK ringkond oli jagatud jaoskondadeks, kuhu määrati jaoskonna-rahukohtunikud.

Igas ringkonnas oli Eestimaa kubermangus 3, Liivimaa kubermangus 5 rahukohtunikku. Vastavalt vajadusel määrati ametisse justiitsministri poolt ka lisa-rahukohtunikud.

Rahukohtunik pidi inimeste palveid vastu võtma igal pool ja ajal ning vajadusel lahendama asja ka kohapeal. Asjaajamine toimus vene keeles, erandiks olid suulised kaebused, palved, tunnistused. Seadus nägi ette tõlgi. Rahukohtunik pidi olema:

- vähemalt 25 a vana,
- omama kesk- või kõrgharidust, 3 aastast staaži,
- omama kinnisvara kubermangus (seda punkti ei pidanud alati täitma),
- olema soovitatavalt pärit kohalike elanike seast,
- ei tohtinud olla vaimulik või köster,
- ei tohtinud samaaegselt olla teises riigi- või ühiskondlikus ametis (v.a auametid).

Rahukohtunik oli üksikkohtunik, kes uurimist ei teostanud, ta tugines vaid esitatud tõenditele.

Uurimist teostas **kohtu-uuriija**, kelle ülesandeks oli: teostada vaatlusi, uurimisi, ülekuulamisi, korraldada läbiotsimisi, võetusi (eeluurimisel ära võetud esemed), koguda kohtule vajalikke asitõendeid ja dokumente, organiseerida kahtlusosaluste vahistamisi ja varade arestimisi jne. Uurimistoimingutel toetuti politsei abile. Uurimise lõppedes anti materjal prokuratuuri esindajale.

Rahukohtuniku pädevuse kuulusid:

- tsiviilasjad alla 500 rubla,
- kriminaalasjadest need süü- ja kuriteod, mida sai karistada – noomituse, laituse, rahatrahviga kuni 300 rubla, vanglaga kuni 1 aasta,
- tema otsus oli lõplik kui arestiti alla 3 päeva ja trahviti alla 15 rubla.

Apellatsioon sai kaevata rahukogusse. Järelevalvet teostas rahukogu, kõrgemat kontrolli Senati kassatsioonidepartemang ja justiitsminister. Aruandlus allus justiitsministrile.

Rahukogu oli II astme kohtuks, mis arutas edasi kaebusi rahukohtunike otsuste peale. Lisaks tegeles Rahukogu ka ülemtalurahvakohtu apellatsioonikaebustega ja oli kõrgemaks järelevalveks valla- ja ülemtalurahvakohtute osas.

Rahukogu ringkonnad jagunesid analoogselt rahukohtunikega ja neid oli Eesti alal viis, lisaks osaliselt Võnnu-Valga ringkond.

Rahukogu koosnes rahukohtu ringkonna, jaoskonna-, au- ja lisarahukohtunikest ja nende seast justiitsministri poolt määramata ajaks määratud esimehest. Esimehel ei olnud oma jaoskonda ja seda ametit ei tohtinud pidada samaaegselt muu riigiametiga. Ta juhatas rahukogu, kantseleid, arhiivi ja kinnitusosakonna tööd. Veel olid ametis sekretärid jm ametnikud.

Iga asja otsustamisel pidi osalema vähemalt 3 rahukohtunikku. Istungitel osales ka ringkonnakohtu prokurör, kes esitas kõigis kriminaal- ja osades tsiviilasjades omapoolse arvamuse. Otsused tehti lihthälteenamuse põhjal, otsustavaks oli esimehe hääl.

Rahukogu juurde loodi eraldi **kinnitusjaoskonnad, kinnistusametid**, mis olid justiitsministeeriumi allaasutused. Kuni 1888. a peeti kinnistusraamatuid kohtute (sh nt magistraadi) juures. Nüüd tekkisid kinnistusjaoskonnad, mis tegelesid kinnistus- e ingrossatsiooniraamatute pidamisega.

Vastavalt 1864. a tsiviilseadusele sai Balti kubermangudes kinnisvara omanikuks olla vaid isik, kelle nimi oli kantud kinnistusraamatusse. Suure tähtsuse omandasid kinnistusametid seoses talude päriksostmisega. Igas rahukogu piirkonnas oli oma kinnistusamet. Kinnistusregistrid on koostatud administratiiv-territoriaalsel ja institutsionaalsel printsiibil.

Politseiasutused

Politseiasutuste kohta vt 6. Siseministeeriumi politseidepartemangu skeem.

Õigusreformi käigus kujundati välja kohtutest lahus seisev politseiasutuste süsteem. Seni pidasid politseid ülal magistraadid linnades ja politsei allus kubernerile. 1888 politseikorraldusega kaotati kollegiaalsed politseikohtud e foogtid, samuti adra-, silla-, kihelkonnakohtud.

Nüüd moodustus **maa ja linnapolitsei**, mis süsteemina allus siseministeeriumile. Maakonna eesotsas seisis politseiülem e **maakonnaülem** (kes oli kõrgeim riigivõimu esindaja koha peal, nimetati ametisse kubeneri poolt), kellele allusid **maakonnaülema vanem-** ja **nooremabid**.

Politseiülema vanemabi ülesandeks oli:

- politseilise järelevalve korraldamine;
- arvestus erusolevate alamväelaste üle;
- sõjaväkke võtmise korraldamine;
- võlgade, trahvid, kohtukulude sissenõudmine;
- erinevat laadi järelevalve ja kontrolli funktsioonide (juutide, vanausuliste, taudide jms küsimustes).

Politseiülema nooremabi oli tegelik politseitöö teostaja konkreetses piirkonnas, tema ülesaandeks oli:

- kuritegude ennetamine, jälitustegevus, avaliku korra kaitsmine ja järelevalve;
- uurimiste läbiviimine;

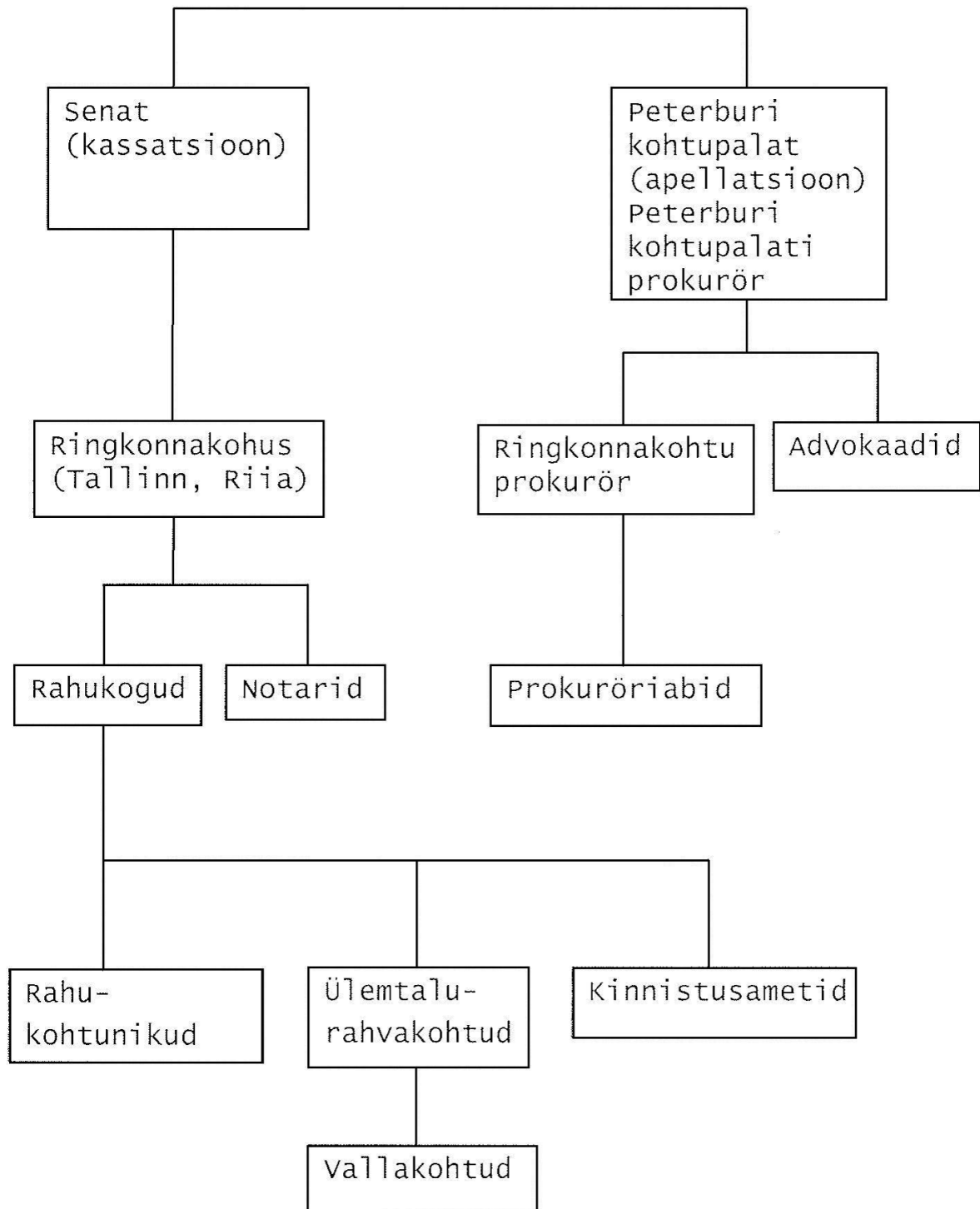
- võlgade sissenõudmine;
- teede korrashoid;
- külade puhtuse ja usehitiste eeskirjadele vastavuse kontroll;
- salakaubaveo takistamine, kaalude ja mõõtude õigsuse kontroll;
- väejooksikute, passita isikute, hulkurite jälitamine;
- epideemiate leviku takistamine;
- palvete ja kaebuste vastuvõtmine, vajadusel ka nende uurimine jne.

Politseiülema nooremabile allusid omakorda maal (vallas) **urjadnikud**.

Linnas oli madalamaks poilitseiametnikuks **kordnik** e kardavoi. Linnas oli ametis ka **politseimeister**. Linn jagunes jaoskondadeks, mis omakorda jagunes rajoonideks, kus olid ülevaatajad.

Kõik need erineva taseme institutsioonid tegelesid avaliku korra tagamisega, seaduste avaldamise, karantiinimeetmete rakendamise, statistiliste andmete kogumise, sõjaväega seotud küsimuste lahendamise. Lisaks otsestele politseifunktsioonidele tuli tagada ka kontroll avalike ürituste (laadad, oksjonid, näitemängud, peod) üle.

4.1 Kohtuasutuste skeem alates 1888/89. a reformist

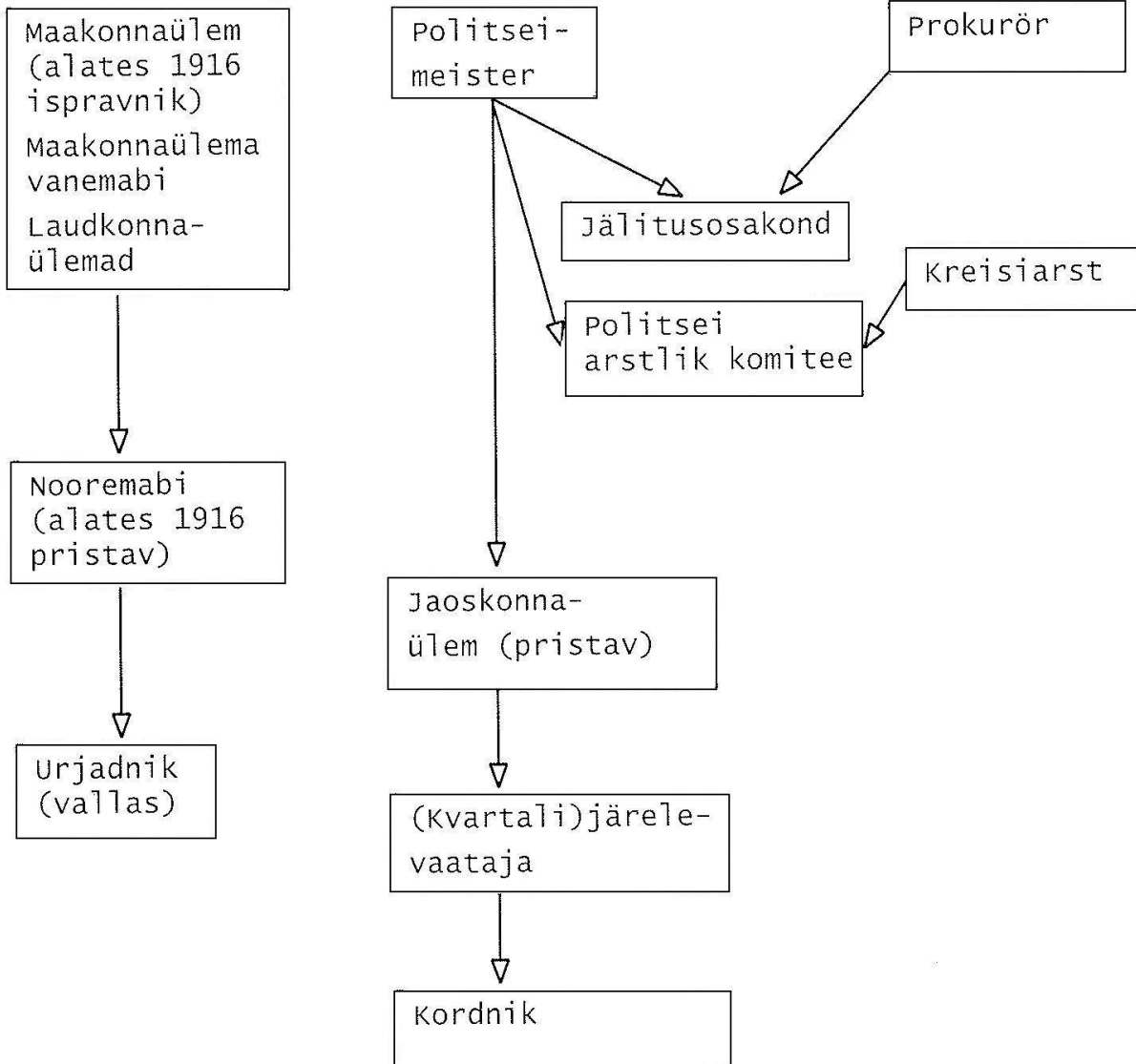

4.2 Siseministeriumi politseidepartemangu skeem

Siseministeriumi
politseidepartemang

a) maakondades

b) linnades

4.3 Materjalid

1889. a. justiitsreformi järgsed justiitsasutused

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=331

Ringkonnakohus: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=332

Ringkonna kohtu prokurör: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=664

Ringkonna kohtu-uurijad: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=337

Rahukogu: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=335

Rahukohtunik: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=336

Kohtupristavid: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=338

1888. a. reformi järgsed politseiasutused

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=47

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=55

Riigiasutused

19. sajandil suurendas Vene tsaaririik järkjärgult oma kohalolekut impeeriumi Läänemereprovintside, riigi keskvõim tugevnes, kohalike omavalitsusasutuste tähtsus hakkas kahanema.

1 Riigiasutused

Administratiivasutused kubermangudes

18. sajandil oli Balti kubermangude suhe Vene riigi keskasutustega spetsiifiline. Tsaar teostas Läänemereprovintside valitsemist vahetult **kindralkuberneride** kaudu, kellel oli suur võimutäius. 1708 jagati Venemaa kubermangudeks. Kindralkubernerid olid riigi tähtsamad ametnikud, kes nimetati ametisse tsaari poolt, alludes vaid valitsejale ja Senatile. Kui kuberner nimetati ametisse väljastpoolt Baltikumi, siis abistasid teda kohaliku aadli hulgast pärit valitsusnõunikud.

Kohaliku võimu teostasid Tallinnas ja Riias, vastavalt Eesti ja Liivimaa kindralkubermangus kas **kuberner** või **kindralkuberner** (nimetus sõltus isiku positsioonist, mõjukusest). Eestimaal kujunes kuberner (1673-st kindralkuberner) välja Rootsi-aegsest asehalduri kohast. Liivimaal olid kohe kindralkubernerid. Tsaar seadis mõlemad, nii Tallinna kui Riia kindralkubeneri ametisse 1710. aastal, ülesanded olid neil samad.

1775. a koondati mõlemad Riia ja Tallinna kubermangud kindralkuberner Browni juhtimise alla, samal aastal anti välja ülevenemaaline kubermanguseadus, mida laiendati Balti kubermangudele 1783. a. Siis kehtima hakanud asehalduskord kehtestas Balti maariigis Vene riigi teiste osadega sarnane valitsemiskorra.

Markeerides lühidalt perioodi kuni aastani 1783, oli kubeneri põhifunktsiooniks ennekõike piirkonna sõjalise kaitse tagamine. Katariina II ajal hakkasid kubernerid rohkem tegelema tsiviilhaldusega ja sisepoliitiliste küsimustega. Kubeneri ülesandeks oli ka järelevalve teostamine provintsi ametnike tegevuse üle, tema kontrollis kõrgemate asutuste ukaaside, ettekirjutuste täitmist. Kubeneri osalust kohtusüsteemis on käsitletud kohtuasutuste teema raames.

Kubermangu asjaajamine käis läbi **kantselei**. Üheks mahukamaks kohustuseks oli reisipasside väljastamine. Teiseks majandusamet e ökonomia (lauamõis), mis tegeles kroonumaksude arvestamise ja kogumisega. Tolliamet. Kroonumõisate majandamine, kroonutalupoegade probleemid. (Kroonumõisaid oli Eestimaal vähe, need olid peamiselt Liivimaal, selle põhjused peituvad poliitilises ajaloo). Kroonumõisate arv on läbi aegade olnud väga erinev, kroonumõisate rendile andmine oli üks mugavamaid võimalusi hüvitada riigile või valitsejale osutatud teeneid. Maa erakätesse võõrandamine oli riigile oluliseks tuluallikaks (selline suhtumine oli valitsev kuni 1816. aastani, seejärel muututi pärisorjuse suhtes kriitilisemaks).

Kindralkubeneri amet alates 1783

1783. a 3. juuli ukaasiga seati Liivimaal Riias ametisse kindralkuberner, kellele allutati ka Eestimaa kubermang, 1795. aastast lisandus Kuramaa. Kindralkubeneriks sai G. v Browne. Kokku kandis see asutus nimetust Liivi-, Eesti ja Kuramaa kindralkuberner e **Balti kindralkuberner**. Lühemat aega kuulus sellesse ka Pihkva kubermang (1823-29), mistõttu on vastavas arhiivifondis nii Eesti Ajalooarhiivis kui paralleelfondis Riias ka Pihkva kubermangu ajalugu käsitlevaid arhivaale.

Alates 1801. aastast on institutsiooni täisnimetuseks "**Riia Sõja- ning Liivi-, Eesti- ja Kuramaa Kindralkuberner**", mis tulenes sellest, et vastavalt ukaasile oli Liivi-, Eesti- ja Kuramaa Kindralkuberner ka Riia sõjakuberner. 1808-18 oli Eestimaa kubermangul eraldi kindralkuberner või **tsiviilülemjuhataja**, kuid 1819 ühendati kolm provintsi taas üheks kindralkubermanguks. Pärast ministeeriumite moodustamist sai kindralkubernerist vahelüli ministeeriumite ja kubermanguvalitsuse vahel.

Kindralkuberner oli kohaliku administratsiooni ja politsei kõrgem ülem, kes määrati ametisse keisri poolt, allus keisrile ja Senatile. Balti kindralkuberner kui asutus lõpetas oma tegevuse 1876. a 25. jaanuari ukaasi alusel (ametisse jäid tsiviilkubernerid). Pooleliolevad toimikud ja asjad anti üle vastava kubermangu kantseleile, üldisemad asjad anti üle Siseministeeriumile.

1860 oli kindralkubeneri kantseleil 5 osakonda: 1) korraldav, 2) majandus-, 3) kohtu-, 4) talurahvaasjade- ja 5) salajane osakond. Samuti tegutses kindralkubeneri juures mitmeid keskvalitsuse eriulesannetega ametnikke ja erikomisjone, nt Baltimaade Kaubandust Korraldav Komisjon (fond 294).

Keskasutuste struktuurist

19. sajandi algul viidi valitsemissüsteemis läbi ridamisi reforme. 1801-11 reorganiseeriti pärast Katariina II-le järgnenud Paul I (1796-1801) vastureforme kogu senine riigivalitsemise süsteem.

1810. aastaks kujunes peale mitmeid katsetusi välja **Riiginõukogu** (1810-1905) – kõrgem nõuandev organ seaduste loomiseks. Selle esimehe nimetas tsaar. Kuni 1865. aastani oli sama isik ka **Ministrite komitee esimees** (seadusandliku ja täitevvõimu ühitamine). Kõik ministrid kuulusid ühtlasi ka Riiginõukogusse.

Riiginõukogu pidi läbi vaatama kõik seaduseelnõud enne kui need tsaarile esitati. Ajapikku kujunes välja rida erandeid – mitmed **ministeeriumid**, ka **Sinod**, **Admiraliteet** jt võisid teatud juhtudel esitada seaduseprojekte otse tsaarile. Üldiselt töötati seaduste projektid välja ministeeriumites. Seejärel arutati need läbi Riiginõukogus ning kinnitati keisri poolt ja kuulutati välja **Senati** poolt. Seaduste teket, nende arengut ja kulgu kajastab mõneti Peterburis asuva Venemaa Riikliku Ajalooarhiivi Riiginõukogu Seaduste departemangu fond, mis sisaldab olulisi seadusi ka Eesti ala kohta.

Ministeeriumid. 1802 moodustati Peeter I ajal loodud kolleegiumite asemele ministeeriumid. Nende tegevuse koordineerimiseks moodustati kõiki ministreid koondav **Ministrite komitee** – kõrgeim administratiivasutus Vene Impeeriumis. See likvideeris raskepärase kolleegiumite ja prikaaside süsteemi. 1802. a loodi 8 esimest ministeeriumi:

- Sõja- (=maavägede)
- Merväe-
- Välis-
- Sise-
- Kaubandus-
- Rahandus-
- Rahvaharidus-
- Justiitsministeerium.

1811 kaotati seni veel paralleelselt toimunud kolleegiumid ning valitsemine hakkas omandama kaasaegsemat, euroopalikumat ilmet. 1811. a kehtestatud "Ministeeriumide üldmäärustik" kehtis põhijoontes 1917. aastani. Kõikides ametkondades (=ministeeriumites) viidi sisse ühesugune struktuur ja asjaajamise kord. Ministeeriumi eesotsas oli **minister**. Ministeeriumis toimus individuaalse vastutuse süsteem – seal vastutas minister ainuisikuliselt. Ministri juures tegutses **kantselei** ja **nõukoda** – ministeeriumi kolleegium, millel oli vaid nõuandev roll.

Selle perioodi ajaloo uurimise teeb keerulisemaks asjaolu, et ministeeriumite struktuuris toimus pidevaid muutusi. Nt juba 1810 kaotati kaubandusministeerium, millel oli suhteliselt vähe tööd ja ühendati rahandusministeeriumiga; vahepeal eksisteeris eraldi politseiministeerium, ent üsna kiiresti liideti see taas siseministeeriumiga, mis Venemaa oludes oligi olnud politseiministeerium.

Igale ministeeriumile allusid kohtadel kohalikud võimuorganid. Ministeerium jagunes **departemangudeks**, kuid mitte kõik nendest ei olnud esindatud Eesti alal. Üksikute departemangude üleviimist ühe ministeeriumi alt teise alla esines väga palju! Kõige paremini kajastab seda **valitsuse adressskalender** (Месяцослов и общий штат Российско ймперии, praktiline ülesanne nr 4).

Siseministeerium. Kubernerid ja kindralkubernerid tegutsesid siseministri valitsemisalas. Vt skeemi kõrgemate valitsemisasutuste kohta alapeatükk 4.2.

Lisaks Balti kindralkubernerile tegutsesid alates 1783. aastast nii Eestimaa kui Liivimaa kubermang paralleelselt veel kaks allasutust - **kuberner** ja **kubermanguvalitsus**.

Asehalduskorra likvideerimisel 1796, säilis kubermanguvalitsus eesotsas Eestimaa ja Liivimaa tsiviilkuberneriga, kes allusid kuni 1802. aastani Senatile, seejärel siseministeeriumile (1802-1917), samal ajal 1801-1876 allus kuberner ka Balti kindralkubernerile (nt kõik raportid pidi kuberner Peterburi üle andma kindralkubernerite kaudu, samas oli rida dokumente, mida tuli keisrile või Senatile esitada kindralkubernerist mööda minnes). 1802 loodi kubernerite juurde asjaajamise koordineerimiseks kantselei. Kubernerite järelevalve alla kuulusid kõik administratiiv-, finants-, sõjaväe-, majandus- ja seisuslikud asutused. 1850-tel kubernerite funktsioone kitsendati, ta kaotas kontrolli õiguse mitmete asutuste üle, sh kohtuasutuste, kontrollpalati, aktsiisivalitsuste üle. Osa ülesandeid anti hiljem (1865) üle kubermanguvalitsusele. Kuberner seisis kubermanguvalitsuse eesotsas, mis oli sisuliselt kubernerite täidesaatev organ.

Milles seisnes kubernerite kantselei ja nende asutuste ja kubermanguvalitsuse kantselei peamine vahe? Mõlemad allusid ju tsiviilkubernerile. Kuberner ise oli riigi kõrgem esindaja provintsis, kubermanguvalitsus oli nagu tema majandusvalitsus. Sellest tulenevalt oli kubernerite kantselei kitsam ja poliitilisem, kubermanguvalitsuse ülesandeks oli kogu kubermangu haldamise korraldamine. Järgmine Mahtra sõjast pärinev näide iseloomustab nende funktsioonide jagunemisest: Peterburiga suhtles, tellis sealt karistusvägesid, planeeris kohtulikku arveteõendamist kubernerite kantselei; osavõtnute otsese karistamisega (Siberisse saatmine, ihunuhtluse andmine, käe- ja jalaraudade, regede tellimisega) tegeles kubermanguvalitsus. Kõik need neli asutust lõpetasid oma tegevuse 1917. a veebruarirevolutsiooniga.

Kuigi seadused kuberneritele olid Venemaal kõikjal samad, sõltus kubernerite tegevus ja tähtsus ära konkreetse isiku võimetest, positsioonist ja huvidest. Kuberner oli automaatselt ka

enamuse kubermangu komiteede ja komisjonide esimeheks – talurahvaasjade komisjon (1893-1917); linnaasjade komisjon (1877-1917); vabrikute ja mäeasjanduse komisjon (1894-1917); väeteenistuse komisjon (1874-1917); metsakaitse komitee (1888-1917). Siin tuleb tähele panna, et asjaajamine ei toimunud neis mitte kubernerite kantselei kaudu, vaid nende nimetatud asutuste kantseleide kaudu.

Siseministeeriumi haldusalasse jäi peale kubernerite veel mitmeid allasutusi. Nt Võõrkonfessioonide departemang. Alates 1832. aasta luterliku kiriku seadusest oli luterlik kirik kindlalt kontrolli all. Siseministeeriumi all olid ka tervishoid, võitlus epideemiatega ja taudidega ("tsiviilkindralstaabi arstid") jne.

Rahvahariduse ministeerium ühendas enda alla kõik õppeasutused, tsensuuri, trükikojad ja raamatukogud. Tsaari 24.01.1803 ukaasi alusel jaotati Venemaa õpperingkondadeks (8) eesotsas kuraatoritega. 3. õpperingkond oli Tartu õpperingkond.

Tartu (Riia) õpperingkonna kuraatori arhiivifond (EAA, F 384) on üks tähtsamaid arhiivifonde rahvahariduse ajaloo kohta. 1893. a nimetati Tartu õpperingkond ümber Riia õpperingkonnaks. Õpperingkonnad likvideeriti 1918.

Tartu õpperingkonda kuulusid Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ja kuni 1812. a ka Viiburi kubermang. Tartu õpperingkonna kuraatori kantselei asus kuni 1835. a Peterburis, aastatel 1835-1870 ja 1876-1886 Tartus, 1870-1876 ja 1886-1915 Riias. Seoses rinde lähenemisega toodi õpperingkonna kantselei 1915. a Tartusse tagasi.

Vene riigis sisse viidud ühtse koolisüsteemi kohaselt allusid alamad koolid kõrgematele. Kuratoorium valitses kõiki koole (ülikooli, gümnaasiumeid, linnakoole). Õpperingkonna kuraator allus Venemaa Rahvahariduse Ministeeriumile. Koolide otsene juhtimine toimus Tartu ülikooli juurde moodustatud koolikomisjoni kaudu. Tartu Ülikooli koolikomisjon (või koolikolleegium) valitses omakorda gümnaasiumeid.

Tartu õpperingkonna kuraatorile allusid gümnaasiumid, kreiskoolid, elementaarkoolid, eraõppeasutused ja Tartu ülikool. Olulisemad muutused toimusid 1835, kui muudeti õpperingkondade põhimäärust, millega läksid kuraatorile üle seni ülikooli koolikomisjonile kuulunud kohustused. 1837. a loodi kuraatori nõukogu. Kuraatoril ja nõukogul oli ühine kantselei. Nõukogu arutas järgmisi küsimusi: poolaasta-, aasta- ja revideerimisaruandeid, gümnaasiumide, kreiskoolide ja eraõppeasutuste avamist ja sulgemist, ametnike ja õpetajate tööd ja kuritarvitusi, koolimajadega seonduvat jm. Kui kuraatori ja nõukogu enamuse seisukohad olid erinevad, suunati asi otsustamiseks rahvahariduse ministrile.

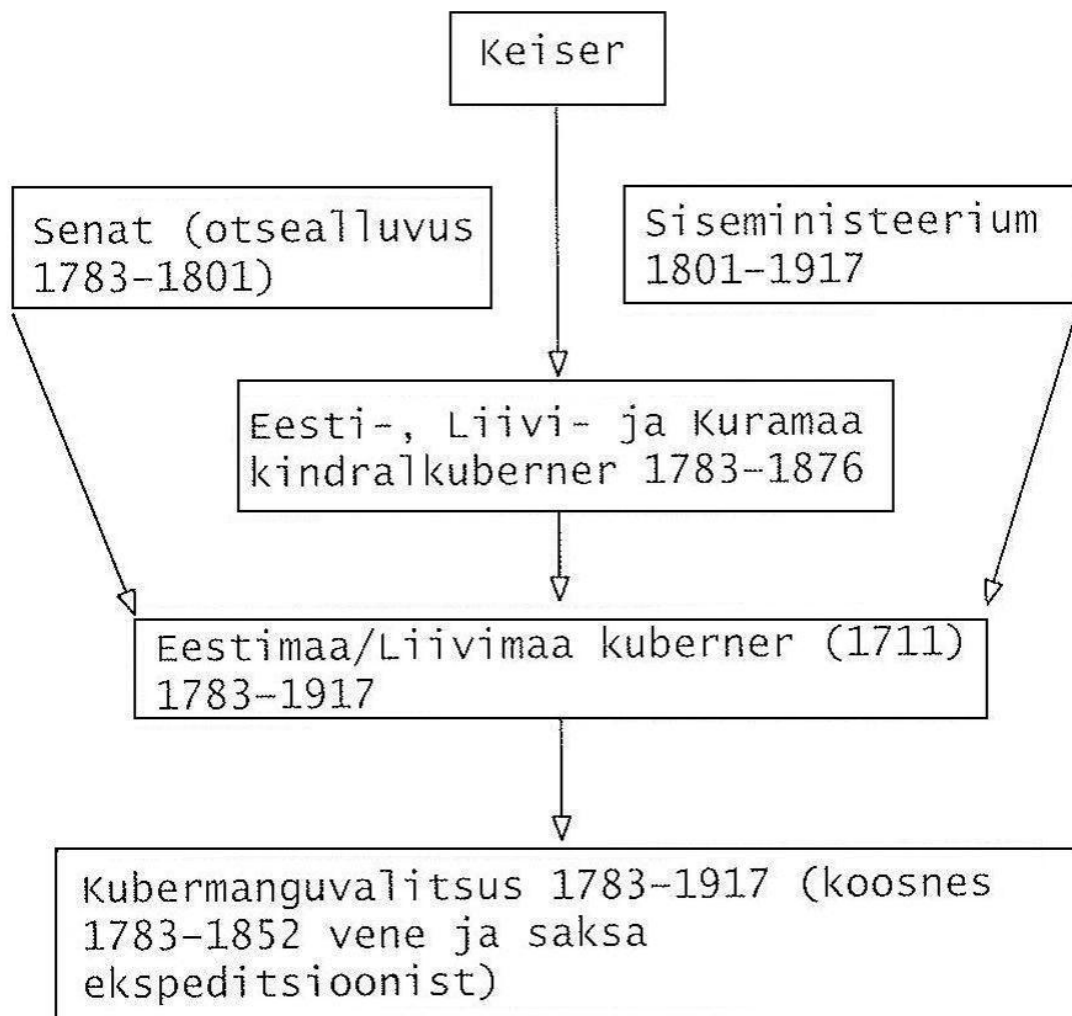
1873. a allutati kuraatorile õigeusu talurahvakoolid (algkool/õigeusu kihelkonna- ja abikool), 1885. a luteriusu talurahvakoolid (algkool/luteriusu kihelkonna- ja vallakool) ja õpetajate seminarid. 1887. aastast kaotas luterlik kirik järelevalveõiguse ka kihelkonna- ja vallakoolide üle (säilis vaid usuõpetuse õpetaja roll). Kuni 1887. a toimus järelevalve kubermangu koolidirektoraadi ja kreisi koolideinspektorite kaudu, pärast seda rahvakoolide direktorite ja inspektorite vahendusel.

Igal ministeeriumil oli kubermangus oma allasutuste süsteem, mõnel sisulisem, mõnel seevastu formaalsem. Enamus sellest materjalist (v.a kubernerite fondid) alles ootab uurijaid. Nende kasutamist raskendab materjalide hajutatatus Tartu, Riia, Peterburi arhiivide vahel.

1.1 Auastmete süsteemi võrdlustabel

Klass	Tsiviilteenistus	Armee	Laevastik	Õukond
1	Kantsler	Kindralfeldmarssal	Kindral-admiral	-
2	Tõeline salanõunik	Ratsaväekindral Jalaväekindral Suurtükiväekindral Insenerivägede kindral	Admiral	Ülemkammerhärra Ülemõemarssal Ülemtallmeister Ülemjägermeister
3	Salanõunik	Kindralleitnant	Viitseadmiral	Kammerhärra Õemarssal Tallmeister Jägermeister
4	Tõeline riiginõunik, Ülemprokurör	Kindralmajor (kaardiväe- polkovnik),	Kontraadmiral	-
5	Riiginõunik	(brigadir 18. saj)	(kapten-komandör)	Tseremooniameister
6	Kolleegiuminõunik (sõjanõunik)	Polkovnik	1. järgu kapten	
7	Õuenõunik	Alampolkovnik (kaardiväekapten, Kaardiväe rittmeister)	2. järgu kapten	
8	Kolleegiumi assessor	Major, (1884. aastast Kapten), Rittmeister	Kaptenleitnant	
9	Titulaarnõunik	Staabikapten Staabirittmeister, Kaardiväeporutshik	Vanem-leitnant, leitnant	Kammerjunkur
10	Kolleegiumi-sekretär	Leitnant, porutshik	Mitshman	
11	Laevasekretär		(Laevasekretär)	
12	Kubermangu-sekretär	Alamleitnant, alamporutshik, kornet		Kammerteener
13	Provintsiaalsekretär Senati registraator Sinodi registraator Kabineti registraator	Lipnik, praporshik		
14	Kolleegiumi- registraator			

1.2 Riigiasutuste süsteem Venemaal ja Balti kubermangudes

1.3 Materjalid

Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkubeneri fond, **EAA.291** (1782-1880) on üsna mahukas. Siin kajastuvad kogu provintsi haldust, ametkondlike suhteid, riigimajandust, makse, järelevalvet seisuste üle, reformikavasid, agraarolusid, majandusolusid, tervishoidu puudutavad küsimused.

Eesti ja talurahva-ajaloo seisukohast erilisel kohal veel Balti Kindralkubeneri talurahvaasjade osakond, **EAA.2054** (1817-1876).

Seaduste teket, nende arengut ja kulgu kajastab Peterburis asuva **Venemaa Riikliku Ajalooarhiivi Riiginõukogu Seaduste departemangu fond**, mis sisaldab olulisi seadusi ka Eesti ala kohta.

Lisaks Balti kindralkubernerile tegutsesid alates 1783. aastast nii Estimaa kui Liivimaa kubermangus paralleelselt veel kaks allasutust - **kuberner** ja **kubermanguvalitsus** (4 fondi):

- Estimaa kuberner, **EAA.29**: Estimaa kubeneri kantselei (ca 22.000 s)
- Estimaa kubermanguvalitsus, **EAA.30** (ca 103.000 s)

- Liivimaa kuberner, **EAA.296**: Liivimaa kubeneri kantselei (Tartus ca 22.000 s, põhiosa Riias)
- Liivimaa kubermanguvalitsus, **EAA.297** (ca 20.000 s, põhiosa Riias)

Tartu (Riia) õpperingkonna kuraatori arhiivifond **EAA.384** on üks tähtsamaid arhiivifonde rahvahariduse ajaloo kohta.

Igal ministeeriumil oli kubermangus oma allasutuste süsteem, mõnel sisulisem, mõnel formaalsem. Enamus sellest materjalist (v.a kuberneride fondid) alles ootab uurijaid. Nende kasutamist raskendab materjalide hajutatus Tartu, Riia, Peterburi arhiivide vahel.

<http://www.eha.ee/>

<http://www.arhivi.lv/index.php?&110>

<http://www.rusarchives.ru/federal/rgia/index.shtml>

Vald, kirik, haridus

Käesolev peatükk koondab endasse kolm märksõna: vald, kirik, haridus. Vald oli talurahva omavalitsusüksuseks. Vallakohtus kui varaseim valla tasandi institutsioon kuulus talurahva seisuslike asutuste süsteemi, klassikaline vallaomavalitsuse süsteem kujunes välja 1866. a vallaseadusega. Kirik kui üks Balti Maariigi osa, oli 19. sajandil Eesti ühiskonnas jätkuvalt oluliseks ja mõjukaks institutsiooniks. Märkimata ei tohi jätta ka hariduse panust, mis talupoegade üha kasvavale ühiskondlikule aktiivsusele kaasa aitas.

1 Vallaomavalitsused

Vallakohus

Vallakohut loetakse vallaomavalitsuse varasemaks vormiks. Vallakohtud tekkisid algselt mõisnike erainitsiatiivil, kokkuleppeliselt loetakse varasemaks vallakohtuks krahv Mellini poolt 18. sajandi lõpul Tuhalas loodud kogukonnakohut. Varasem kohtupidamine toimus enamasti suulises vormis.

Talurahvakohtul olid mõisniku silmis järgmised eelised:

- talupoegadest moodustatud kohtu loomisega vabanes mõisnik tüütust talupoegade omavaheliste konfliktide reguleerimise kohustusest;
- kohtunikuks edutatud talupoegade näol õnnestus mõisnikul enesele talurahva hulgas toetajaid leida;
- talupoegade endi langetatud otsused omandasid teistsuguse tähenduse kui mõisniku poolt langetatud otsus;
- kuna kohus oli eraviisiline, võis mõisnik selle soovi korral ka laiali saata.

Ametlikult tekkisid vallakohtud **1804. a. talurahvaseadusega** (erandiks oli Saaremaa, kuhu Liivimaa 1804. a talurahvaseadus ei laienenud). Pärast pärisorjuse kaotamist juurdusid vallakohtud Lõuna-Eestis.

Põhja-Eestis piirduti kõrgemate (ja talupoegadest kaugemate) **kihelkonnakohtutega**, millega põhjendatakse Põhja-Eesti mahajäämust võrreldes Lõuna-Eesti talupoegade ühiskondliku aktiivsusega. 1803-1866 tegutses Eestimaal vaid kihelkonnakohus, mis lahendas üksnes

talupoegade mõisavastaseid kaebusi. Kihelkonnakohtunik valiti kahe mõisnikust kandidaadi seast, kaks kaasistujat olid taluperemeeste seast. Kohtunik oli enamasti ainuisikuline kohtumõistja.

1866. a vallareformini oli vallakohtutel Liivimaal ka rida administratiivseid funktsioone, nt maksude ühiskäendus, teede-ehituse ja korrashoiu koormise jagamine jne. 1867. aastast omandas see institutsioon selgepiirilisel kohtu funktsioonid, millega vabaneti mõisniku kontrolli ja eestkoste alt.

Vallakohus (kui vanim eesti talurahva seisulik institutsioon) oli seisuslik kohus, mis koosnes talupoegade esindajatest. Vallakohtu eesistuja pidi olema keegi peremeestest. Vallakohus koosnes kolmest või enamast (suuremates valdades) liikmest. Mõnel pool oli nt kaks kohtu koosseisu. Kohtumehed valiti ametisse 3 aastaks. Õigus valida kohtumehi sai eesti talurahva esimeseks poliitilise ilmeka õiguseks.

Vallakohtu **pädevusse** kuulusid talupoegade tsiviilasjad ja üleastumised nagu väiksemad kriminaalasjad – pisivargused, kaklused, löömised, peksmised, sõimamised, laimamised, mitmesugused kahjutasunõuded (nt põllu kahjustamine kariloomade poolt vms).

Vallakohtu **muud funktsioonid olid:**

- Vallakohus kui lepituskohus, mille ülesandeks ei olnud kellegi süüdi mõistmine, vaid probleemi lahendamine. Parimaks lahenduseks oli poolte leppimine.
- Notariaalsed funktsioonid (lepingute raamatud erinevate töö-, rendi jm lepingutega; talupoegade testamendi kinnitamine).
- Vallakohus oli ka vaeslastekohus.

Kriminaalasju vallakohus ei lahendanud, need kuulusid järgmise astme kohtu ülesannete hulka. Kihelkonnakohtusse jõudsid hagid mis ületasid 5 rubla piiri. Kuni 1889. a. kohtureformini oli kõrgemaks apellatsiooni-instantsiks kihelkonnakohus, sellest kõrgemaks omakorda talurahva kreisikohus. Pärast 1889. a reformi kihelkonna- ja kreisikohtu tasand kadus, nende tegevus lõpetati. Pooleli jäänud asjad anti üle kas vallakohtule või rahukogule. Vallakohtust järgmiseks kõrgemaks apellatsiooninstantiks sai ülemtalurahvakohus, mis oli teise astme talurahvakohus aastatel 1889-1918.

Pärast kohtureformi läbiviimist jäid vallakohtute pädevusse tsiviilnõudmised kuni 100 rubla väärtuses, nõudmised seoses omandus- või valdusõiguse rikkumisega, talupoegade pärandvara, eestkoste ja hoolekandega seotud küsimused, lepingute (väärtusega kuni 300 rubla) ja testamentide kinnitamine, süüdistused politseilistes üleastumistes, mille puhul kahjukannataja nõudmine ei ületanud 100 rubla, ning valla- ja ülemtalurahvakohtu otsuste täideviimine. Tsiviilhagid väärtusega alla 15 rubla edasikaebamisele ei kuulunud.

Ülemtalurahvakohus

Igas Eesti- ja Liivimaa maakonnas moodustati kaks ülemtalurahvakohut (II astme talurahvakohus), v.a. Järva- ja Saaremaal, kus tegutses üks ülemtalurahvakohus, kokku moodustati Eesti alal 16 uut kohtuasutust.

Ülemtalurahvakohus koosnes: vallakohtute eesistujatest, kes olid järjekorras kutsutud kohtu kaasistujateks. Istungit sai pidada vähemalt kolme kohtunikuga. Kohtu esimees nimetati ametisse justiitsministri poolt, ta pidi olema vähemalt 25-aastane, kõrgema või vähemalt keskharidusega, mida võis asendada ka vähemalt 3-aastane praktilise tegevuse kogemus kohtuasutustes.

Ülemtalurahvakohtu **ülesanded olid:**

- hagide lahendamine tsiviilasjades, kus nõue ületas 15 rubla;

- nõuded, mida ei saanud hinnata (nt rikutud omandi taastamine, servituutide kasutamisse puutuvad kaasused);
- hagide lahendamine kriminaalkaristuse korral, kui oli määratud rahatrahv (üle 5 rubla) või rahatrahvi asemel oli määratud vähemalt 3-päevane arest.

Ülemtalurahvakohus allus rahukogu järelevalvele, kuhu sai Ülemtalurahvakohtu otsuste peale kassatsiooni korras edasi kaevata.

1919. a vallakohtud esialgu likvideeriti, kuid taastati siiski vaeslastekohtu funktsioonis, Eesti Vabariigis säilis vallakohus eestkoste- ja hoolekandeesutusena.

Vallavalitsus

Klassikaline vallaomavalitsuse süsteem kujunes välja **1866. a vallaseadusega**, mil iga mõisavalla territooriumile loodi talurahva omavalitsusüksus – vald. Vallavalitsused moodustati haldusülesannete täitmiseks ja kohalike küsimuste lahendamiseks.

Valla kõrgeimaks organiks oli **täiskogu**. Täiskogu kutsuti kokku vastavalt vajadusele tähtsamate asjade otsustamiseks, vähemalt kord aastas. See koosnes kõikidest peremeestest, nii pärisperemeestest (kel oli talu päriseks ostetud) kui rendiperemeestest ja maatute esindajatest.

Täiskogu ülesanded olid:

- vallavanema ja tema abide valimine (vrdl täidesaatev võim);
- **volikogu** (seadusandlik võim) valimine, volikogu koosnes vallavanemast ja volimeestest, kellest pooled valiti peremeeste ja rentnike, pooled maata-meeste seast 3 aastaks.
- vallakohtu koosseisu valimine (kohtuvõim).

Vallavalitsuse tööd juhatas **vallavanem**, tema juhatas ka volikogu ja täiskogu koosolekuid, täitis volikogu otsuseid, ajas valla asju ning vastutas seaduste täitmise ja avaliku korra eest.

Valla elu korraldamine oli valla volikogu pädevuses, volikogude tegevust on hinnatud kui eesti rahva omavalitsuse (ja üldse poliitilise tegevuse) kooli. Vallal oli oma eelarve, selle kasutamine andis kogemuse ja muutis senist „mõisa köis las lohiseb“ mentaliteeti. Volikogu pädevuses oli talupidamist ja kogukonna maid puudutavate küsimuste otsustamine vallas, vallakassa ja muu vara ning kogukonna asutustega (kool jms) seotud küsimuste lahendamine, kogukonna esindamine kogukonda puudutavate kaebuste korral, maksude jaotamine ja kogumine, vallaametnike palkade määramine, vallavanema ja abide aruannete vastuvõtmine ja nendega seotud kaebuste esitamine kõrgemalseisvasse kohtusse, kogukonna eestkostja määramine kohtuasjade ajamiseks, otsustamine riigi- ja talurahvaseaduste küsimuses, mille puhul nõuti kogukonna arvamust. Valdades töötati välja oma sotsiaalabi süsteem jpm. Olulisel kohal on valdade asjaajamine vene riigiasutustega.

1889. a kohtureformi tulemusel läks järelevalve vallavalitsuse tegevuse ja maakasutusega seotud talurahvaseaduste täitmise üle seniselt kihelkonnakohtult **talurahvaasjade komissaridele** (1889-1917). See oli uus institutsioon, mis oli vallaomavalitsuste riiklikuks järelevalveasutuseks. Eestimaal moodustati 8, Liivimaal 17 (neist Eesti alal 9) komissarijaoskonda. Jaoskondade moodustamisel peeti silmas piirkonna suurust ja rahvaarvu. Maakonnad jagunesid u 2-3 komissarijaoskonnaks. Talurahvaasjade komissarid allusid kubernerile, kes kandis nende tegevusest ette siseministeeriumile.

1.1 Materjalid

Eesti Ajalooarhiivis on hoiul 381 kunagise **vallakohtu arhiivid** ajavahemikust 1818-1890, valdav osa neist on 19. sajandi teisest poolest. Mitmed vallakohtute arhiivid hävitati 1950.

aastate makulatuurikampaania käigus. Vallakohtute protokollid on üheks värvikamaks 19. sajandi talurahva olme ja mentaliteedi ajaloo allikaks.

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=313

EAA-s on tallel ka rikkalik kogu **vallavalitsususte** materjale.

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=295

Alates Saksa okupatsioonist 1918. a, samuti Eesti Vabariigi aegsete vallavalitsuste arhivaalid aastatest 1919-40 asuvad Riigiarhiivis.

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=261>

2 Kirik

Kirik oli Balti maariigi üks osa.

Kuni 1686. a ehk rootsiaegse kirikuseaduse kehtestamiseni oli kirikuõiguslik olukord Eestis küllalt kirev, "iga pastor oli omaenda kirikuseadus", pastorid olid agarad ära kasutama omaalgatuslikke kirikuõigusakte. **1686. a kirikuseadus** oli esimene kõiki kirikuvalu valdkondi puudutav seadus, mis lõpetas varasema kirikuõigusliku ebaühtluse.

1832. a pandi kehtima **kirikuseadus**, millega sätestati kogu tsaaririigi ulatuses ühtne luterlik kirikuõigus (see oli oma olemuselt vastuolus Balti erikorra alusnormidega ehk 1710. a kapitulatsioonilepingu, privileegide kinnitustega, 1721.a Uusikaupungi rahulepinguga). Seaduse koostajate hulka kuulusid küll mitmed Baltimaade pastorid ja rüütelkondade esindajad, kuid kirikuvalitsemise põhiprintsiibid pandi lõplikult paika siiski vene riigiametnike poolt.

1832. a kirikuseadus muutis senist luterliku kiriku positsiooni ühiskonnas. Kui varasemalt oli luterlik konfessioon valitsev ja vene õigeusk oli üks lubatud konfessioonidest, siis nüüdsest muutus suhe vastupidiseks. Kõik tsaaririigis asunud luterlikud territoriaalkirikud ja üksikud kogudused ühendati Venemaa evangeelseks luterlikuks kirikuks. Eesti kirikuorganisatsioon allutati Peterburis asunud **üldkonsistoriumile**, mis omakorda allus tsaarile, siseministeeriumile ja Senatile (administratiivasjades allus üldkonsistorium siseministeeriumile, juriidilistes küsimustes Senatile). Nikolai I (28.12.1832) ukaasiga kuulutati kõik varasemad luterlikku kirikukorraldust reguleerinud seadused ja korraldused kehtetuks.

Uue seaduse kohaselt jagunes kogu Venemaa luterlik kirik 8-ks **konsistoriaalseks ringkonnaks**: Eestimaa, Liivimaa, Saaremaa, Kuramaa ning Peterburi, Moskva, Riia, Tallinn. 1890. a liideti Tallinna konsistorium Eestimaa ja Saaremaa konsistorium Liivimaa konsistoriumiga. Iga ringkonna eesotsas oli **provintsiaalkonsistorium**, mida finantseeriti riigieelarvest. Konsistoriumi presidendiks oli ilmalik isik ja asepresidendiks vaimulik isik, liikmeiks 2 ilmalikku ja 2 vaimulikku kaasistajat – assessorid. (Moskva, Saaremaa, Tallinna konsistoriumis oli 1 ilmalik ja 1 vaimulik kaasistuja).

Kõrgemaks vaimulikuks administratiivasutuseks ja kohtuks sai **Evangeeliumi Luteri-usu Üldkonsistorium Peterburis**, mis kogunes kaks korda aastas. Sellega seoses likvideeriti Liivi- ja Eestimaa kubermangude justiitskolleegium (ning Eestimaa konsistoriumi ülemapellatsioonikohus, seal lahendamisel olnud vaimulikud kohtuasjad anti üle vastasutatud üldkonsistoriumile). Abielulahutuste küsimustes oli üldkonsistorium viimaseks kohtuinstantsiks. Õpetuslikes, jumalateenistuse korra ja vaimulike ametiga seonduvates küsimustes oli viimaseks instantsiks tsaar. Üldkonsistorium likvideeriti 1917.

Vastavalt 1832. a kirikuseadusele eksisteeris luterliku kiriku struktuuris kaks paralleelset liini – vaimulik ja nn administratiivne.

Konsistoorium oli kõrgeim kirikuelu korraldav institutsioon ringkonnas, mis koosnes ilmalikust presidendist ja vaimulikust asepresidendist ning assessoritest, kellest pooled olid ilmalikud, pooled vaimulikud. Konsistooriumi liikme amet oli eluaegne.

Konsistooriumi ülesanded olid:

- ringkonna kirikute juhtimine ja vaimulik kohus,
- pastorete ametisse määramine, nende tegevuse kontrollimine,
- usuõpetuse õpetamise kontrollimine koolides,
- perekondlike küsimuste, lahutuste ja kiriklikku sekkumist nõudvate üleastumiste läbivaatamine.

Ilmaliku presidendi valis rüütelkond (Eestimaa, Liivimaa ja Saaremaa konsistooriumi puhul). Vaimulikuks asepresidendiks oli Eestimaal piiskop, Liivimaal kindralsuperintendent. Linnakonsistooriumi presidendi ja ilmaliku poole komplekteeris raad.

Kohalikud kirikuinstitutsioonid

Maakonna tasandil oli kirikuelu korraldajaks **ülem-kiriku-eestseisja** (kirikute majandusküsimused, kirikute ehitus, remont, küttepuud jms). Kõrgemaks vaimulikuks ametnikuks oli **praost**.

Kihelkondlikul e kohalikul tasandil oli kirikuelu korraldavaks institutsiooniks **kiriku eestseisja**, üks antud piirkonna mõisnikest (olid ka talupojaseisusest alam-kiriku-eestseisjaid või vöörmündrid kirikupolitsei tähenduses). Vaimulikuks institutsiooniks kihelkondlikul tasandil oli **pastor**. Tema ei korraldanud kiriku majandusküsimusi, küll aga kasutas pastoraadi e kirikumõisa sissetulekuid.

1832. a kirikuseaduse kohaselt sai luterlikuks pastoriks vaid Vene impeeriumi ülikooli usuteaduskonna diplomit omav isik (luterlikud usuteaduskonnad olid vaid Tartu ja Turu e Åbo ülikoolide juures), lisaks sellele pidi pastor täitma rea lisatingimusi (osalema vaimulikul dispuudil, lugema proovijutluse, *venia concionandi* jne). Selle seadusega tõrjuti välja Saksamaa ülikoolides hariduse saanud pastoreid.

1832. a kirikuseaduses on eraldi määratletud ka **kiriku patrooni** staatus. Seaduse kohaselt kuulus pastoraadi maa omandiõigus kihelkonnakirikule tervikuna ega sõltunud sellest kuidas see maavaldus ajalooliselt tekkinud oli. Ometi jagati pastoraadid kunagise annetaja järgi ka kroonupastoraatideks (maahärra poolt kihelkonna asutamiseks annetatud maal) või erapastoraatideks (mõne rüütlihärra poolt annetatud maal), sellest sõltus pastori ametisse valimise ja kinnitamise kord. Kroonupastoraatide pastorikandidaadi (valis kogudus) kinnitasid ametisse kubermanguvõimud; erapastoraadi puhul nimetas pastori mõisaomanikust kirikupatroon, kes ei pruukinud koguduse sooviga arvestada. Osades piirkondades võis kirikupatroon esitada 2-3 kandidaati, kelle seast kirikukonvent oma valiku tegi.

Maakoguduste puhul oli sageli patrooniks keegi antud piirkonna mõisnikest, kel oli „teeneid“ (perekond oli eraldanud kiriku ehitamiseks või kalmistuks vajaliku maa, ehitanud kirikule uue torni vms). Sakslasest patroon eelistas pastori ametikohal enamasti sakslast, mitte eestlast. Seepärast oli viimastel pärast usuteaduskonna lõpetamist väga raske kodumaal tööd leida, mitmed neist said sõjaväevaimulikuks Venemaal, Siberis. Kokkuvõttes kahjustas selline praktika eestlaste ja luterliku kiriku vahekordi – kirik jäi rahvast kaugeks.

Baltikumis, erinevalt mitmetest Euroopa maadest, kus maavaimulikud said oma sissetulekud maksudest, kirikukümnisest, hangiti siinkandis oma vahendid põhiliselt kuni 20. saj alguseni kiriklikust maaomandist ja maakasutusest (pastori sissetulek sõltus koguduse ja kirikumõisa

suurusest). Kirikumaade suurus, nende iseloom mõjutas kihelkonna võimalusi endale vaimuliku saamisel ning omakorda ka pastori ja koguduse suhteid.

Enne 1919. a kuulus luterlikule kirikule Eestis 108 **kirikumõisa** (u 50 000 tiinu maad). Katastrisse kantud suurmaaomandist (mõisad, poolmõisad) moodustasid kirikumõisad ligi kümnendiku. Pastoraatide suurus on piirkonniti olnud väga erinev, suurimad neist asusid Pärnu- ja Saaremaal (väiksemad Harju-, Viru-, Järvemaal). Kirikumõisate arv sõltus ka kihelkondade liitmistest ja lahutamistest (nt lahutati varasematest kaksikkihelkondadest Jõhvi-Iisaku, Lihula-Kirbla, Torma-Lohusuu jne, sellega koos tekkis uus pastoraat). Ka mitmel linnakirikul oli maal maavaldusi, nt Tartu Jaani kirikule kuulus Haage mõis (annetatud 1617), Narva Jaani kirikule kuulus Päite mõis, Tallinna Toomkirikule Mõigu mõis jne, õiguslikult olid need allutatud linnavalitsusele (magistraadile).

Pastori majapidamine asus reeglina mõisamaal, rendikohad asusid aga talumaal, teoorjuse tingimustes tegid talupojad kirikumõisale tegu, hiljem maksid sega- või raharenti. Kuna aga paljudel pastoraatidel talumaid polnud, siis seda suurem oli kihelkonna talupoegade töö- ja naturaalandamite andmise kohustus. Pastoraadid ise olid avalikest koormistest ja andamistest vabastatud, aga nende maadel elanud talupojad ei erinenud oma kohustuste poolest teistest mõisatalupoegadest (maksid pearahamaksu, kandsid tee- ja sillaehituskohustusi (alates 1826), maksid riiklikku maamaksu (alates 1881)). Peamiseks erinevuseks oli see, et pastoraaditalupojad ei saanud oma renditalusid päriks osta. Kirikumõisas oli pastor rendileandja rollis, kuid kaugeltki mitte kõik pastorid ei omanud maade valitsemise oskusi piisavalt, mis viis tihti konfliktideni talupidajatega. Tihti palkasid pastorid nende kohustuste tarbeks eraldi valitseja (nagu rüütlimõisate omanikud). Samas oli pastorite hulgas ka innustunud põllumehi, uuenduste järeleproovijaid.

2.1 Materjalid

Usulised ühendused: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=697

Luteriusu **koguduste fondid** koondati Nõukogude ajal vaatamata piirdatumitele Tartusse Eesti Ajalooarhiivi. Koguduste materjalid jaotuvad sisemise ülesehituse järgi valdavalt nelja põhiossa: pastori kantselei, kirikueestseisja, kihelkonna koolivalitsus ja koguduse nõukogu.

Luteriusu kogudused: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=565

Apostliku õigeusu kiriku kogudused:
http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=587

Koguduste arhiivide olulisemateks allikateks on kirikuraamatud, sh koguduste **personaalaramatud** (vt selle kohta peatükke Aadu Musta raamatust "Eestlaste perekonnaloos allikad").

Luteri koguduste personaalaramatute nimeregister: <http://www.ra.ee/dgs/addon/nimreg/>

Huvitavaks allikaks on **kirikuvisitatsioonide protokollid**, visitatsioonide käigus inspekteeriti regulaarselt kirikute olukorda, hinnati olusid. Protokollid on täidetud küsimustiku alusel. Kuni 1880. aastateni allusid kirikule ka **rahvakoolid**, seetõttu on koguduste arhiivifondides kihelkonnakoolide tööd kajastav materjal (kihelkonna koolikomisjon).

3 Haridus

Rahvakoolid

Paralleelselt 1888/89. a õigusreformiga läks riigi alluvusse ka rahvakoolide juhtimine.

Kubermangu kõrgemaks haridusametnikuks oli **rahvakoolide direktor**, kellele allusid linnakoolid/kõrgemad algkoolid ning rahvakoolide inspektori vahendusel ka linna- ja maa-alkkoolid ning eraõppeasutused.

Tallinna direktorile allusid peale Eestimaa koolide veel Liivimaa kubermangust Saaremaa, Pärnumaa ja Viljandimaa koolid. Riia direktorile allusid ülejäänud Liivimaa (sh Tartu- ja Võrumaa) ning Kuramaa kubermangu koolid. Seda vahemikus 1892-1898. Alates 1.01.1898 määrati igasse kubermangu oma direktor, s.t. Eestimaa rahvakoolide direktorile allusid Põhja-Eesti linna-, alg- ja erakoolid. Lõuna-Eesti ja Saaremaa koolid allusid Liivimaa rahvakoolide direktorile. Need ametikohad kehtisid kuni 1918.

Rahvakoolide direktor omakorda allus **õpperingkonna kuraatorile**, kes allus omakorda **rahvahariduse ministriumile**.

Maakonnas oli kõrgemaks haridusametnikuks **rahvakoolide inspektor**, kellele allusid linna- ja maa-alkkoolid ning eraõppeasutused.

Venemaal seati see ametikoht sisse 1871. Alates 1873 allutati Balti kubermangude õigeusu talurahvakoolid Venemaa rahvahariduse ministriumile. Nende koolide juhtimiseks määrati ametisse kaks rahvakoolide inspektorit. 1885 allutati ka luteriusu talurahvakoolid ja õpetajate seminarid Venemaa rahvahariduse ministriumile.

Inspektorid ise allusid rahvakoolide direktorile ja nende vahendusel õpperingkonna kuraatorile.

1887. a Tartu õpperingkonna kuratoori korraldusega jaotati Eesti 3 rahvakoolide inspektori rajooniks:

- Tallinn (kogu Eestimaa, v.a Ranna-Läänemaa ja Hiiumaa);
- Kuressaare (Eesti saared, Ranna-Läänemaa, Pärnumaa);
- Tartu (Tartu-Viljandi-Võru-Valgamaa eesti vallad).

1889 jagati Eesti 4 rajooniks:

- Tallinn (Tallinn, Harju-, Järva-, Virumaa);
- Kuressaare (Saaremaa, Hiiumaa, Läänemaa);
- Pärnu (Pärnu- ja Viljandimaa);
- Tartu (Tartu-Viljandi-Võru-Valgamaa eesti vallad).

1891 jagati 5 rajooniks:

- Tallinn (Tallinn, Harjumaa);
- Rakvere (Viru-, Järvamaa);
- Kuressaare (Saare-, Hiiu-, Läänemaa);
- Pärnu (Pärnu-, Viljandimaa);
- Tartu (Tartu-, Võrumaa).

1898 jagati 8 rajooniks; 1900 oli 11 rajooni; 1912 12 rajooni; 1913 oli 14 rajooni. Kuni need kaotati 1918 koos Riia õpperingkonna tegevuse lõpetamisega.

3.1 Materjalid

Õppeasutuste järelevalveorganid:

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=358

Rahvakoolide inspektorid kontrollisid koolielu, eelkõige vallakoolide tööd, inspekteerisid koole, nende õppe- ja kasvatustööd, kontrollisid õppekavade täitmist, õpikuid.

Need arhiivifondid on oluliseks rahvahariduse ajaloo allikaks alates 1880. aastate lõpust.
http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=522

Saksa okupatsioon Eestis (1917) 1918

1917. a Veebruarirevolutsiooniga alanud segaduste periood tipnes Eesti Vabariigi väljakuulutamisega. 1918. a veebruaris-märtsis panid Eesti- ja Liivimaale jõudnud Saksa väeosad kehtima saksa politseivõimu. Üheksa kuud kestnud saksa okupatsioon aktiveeris baltisaksa ringkonnad, augustis välja kuulutatud Balti hertsogiriigi eluiga jäi üsna lühikeseks.

1 Sündmuslooline taust

1917. a Veebruarirevolutsioon Peterburis tõi kaasa võimu ülemineku Ajutisele Valitsusele, Nikolai II loobus troonist, Venemaa Ajutine Valitsus tagandas kubernerid ja määras asemele **kubermangukomissarid**. Eestimaa kubermangukomissariks sai Tallinna linnapea Jaan Poska (1866-1920). Kohtadel seati sisse maakonnakomissarid. Eestlased seadsid tekkinud olukorras sihiks **autonoomia** saavutamise.

1917. a märtsis ühendati Eestimaa kubermang (v.a. Narva linn) ja Liivimaa kubermangu põhjaosa (v.a. Setumaa) **üheks rahvuslikuks Eestimaa kubermanguks** ning Ajutine Valitsus kinnitas kubermangu valitsemise ajutise korra. Algas võimu ülevõtmine eestlaste poolt, välja käidi rahvusväeosade loomise idee. Samas tekkisid eesti rahvuslaste ja enamlaste (bolševikud) vahel pinged. 1917. aasta jooksul tekkisid Eestis erakonnad. Juulis tuli kokku rahvaesindus **Ajutine Maapäev**, mis valis **Maavalitsuse** (Jaan Raamot, hiljem K. Päts). Järgmise sammuna hakati Eestile taotlema võrdõigusliku osariigi staatust föderatiivse Vene riigi koosseisus.

Järgnevad sündmused sõltusid sõjasündmuste arengust. 1917 augustis vallutasid Saksa väed Riia, septembris jõudis sõda Eestisse. Venemaa sõjaline ebaedu muutis populaarseks enamlaste üleskutse "Maha sõda!".

1917. a oktoobris leidis aset järgmine pööre (**oktoobripööre**), seda nii Peterburis kui Tallinnas. Kõrgemaks seadusandlikuks asutuseks sai **Sõja-Revolutsioonikomitee**, mille esimeheks oli Ivan Rabtšinski, abiesimeheks Viktor Kingissepp. Täidesaatvaks võimuks sai **Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee**, eesotsas Jaan Anveltiga. Kõikjal valiti töörahva saadikute nõukogud, mis võtsid kohtadel võimu üle. Kõik olulisemad korraldused tulid Petrogradist. Maa muutus riigi omandiks, mõisnike maavaldused konfiskeeriti, kaasnesid poliitilised repressioonid. Maapäev aeti jõuga laiali. Illegaalselt koos käivad rahvasaadikud seadsid sihiks – niipea kui Saksa okupatsioon on teostumas, tuleb Eesti kuulutada **iseseisvaks**.

Pärast enamlaste riigipööret aktiveerusid ka baltisakslased. Eestimaa rüütelkond pöördus abi saamiseks Saksa keisri poole, mispeale kuulutati Eestis välja piiramiseseisukord, algas mõisnike, pastorite, eesti rahvuslaste arreteerimine ja väljasaatmine.

18. veebruaril **1918** algas Saksa armee pealetung. Hetke kasutasid ära eesti rahvuslased, **23. veebruari** õhtul loeti Pärnus "Endla" rõdult ette **Iseseisvusmanifest**, Eesti nimetati iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. 24.veebruaril moodustati Tallinnas **Eesti Vabariigi Ajutine Valitsus** (peaministriks K. Päts).

Kuid juba päev hiljem, 25.veebruaril marssisid Tallinna sisse Saksa üksused. 3. märtsiks oli kogu Eesti territoorium (v.a Narva, Jaanilinn) saksa vägede käes. Samal päeval kirjutas Nõu-

kogude Venemaa **Brestis** alla rahulepingule, millega loobus suurest osast Venemaa läänealadest. Selle rahulepinguga veel vormiliselt Venemaa võimu alla kuuluvatesse Eesti- ja Liivimaale paigutati Saksa väeosad ja kehtestati **saksa politseivõim**. 16. märtsil teavitas saksa politseivõim, et Eesti Ajutist Valitsust pole juriidiliselt olemas. Eesti Ajutine Valitsus tegutses edasi illegaalselt.

Saksa okupatsiooni ajal saavutasid baltisakslased oma tahtmise ja 1918. a. augustis kirjutas Saksa keiser alla aktile **Balti hertsogiriigi** moodustamise kohta. Ent järgnev Saksamaa revolutsioon ei lasknud sel teostuda. 8.-10. novembrini ühinesid revolutsiooniga Tallinnas asuvad saksa sõdurid ja madrused. 11. novembril tuli taas kokku Eesti Ajutine Valitsus. Võim sakslastelt võeti üle **21. novembril**. Saksa okupatsioon Eestis kestis 9 kuud.

2 Saksa politseivõim

Sõjaliste operatsioonide lõppedes algas politseivõimu sisseseadmine. Kõrgem võim – seadusandlik, täidesaatev ja kohtuvõim oli **Saksa 8. armee ülemjuhatus – kindralkomandode** käes. Sõjaväevalitsuse teostamiseks jagati Eesti kahe korpuse piirkonnaks (korpusingkondadeks), mida juhtisid korpuseülemad koos vastava ametkonnaga: (NB tollased mõisted on kasutusel erineval kujul)

- Eestimaal tegutses **68. kindralkomando** (*Generalkommando 68*) (või 68. Armeekorpus), selle alla kuulusid Harju, Lääne, Järva, Viru maakonnad + Tallinna ja Narva linnakreisid. Korpust juhtis kindralleitnant **Adolf von Seckendorff**.
- Liivimaal tegutses **60. kindralkomando** (*Generalkommando 60*) (või 60. Armeekorpus), selle alla kuulusid Pärnu, Viljandi, Tartu, Võru maakonnad + Irboska kant Pihkva kreisist. Korpust juhtis kindralleitnant **Günther von Pappritz**.

Varasemalt, 1917. a oktoobris vallutatud Eesti saared (Saare-, Hiiu- ja Muhumaa) ning Riia linn moodustasid **Saksa keiserliku kubermangu**, kus erinevalt teistest ei pandud Bresti rahulepingu järgi ametisse Saksa politseivõimu. Nendest aladest pidi Venemaa koheselt loobuma.

Iga kindralkomando juurde määrati ametisse nõunikud ja kaks aruandjat põllumajanduse ja metsanduse küsimustes. Kindralkomando jagati alanevalt **piirkondadeks**:

- maakonna piirkondadeks (kreisideks),
- linna eripiirkondadeks (Tallinn, Tartu, Narva).

Neid juhtisid **Kreishauptmann'id** (maakonnapealik või kreisipealik) ja **Stadthauptmann'id** (linnapealik), kes pidid alluma ülalt antud korraldustele.

Maakonnas tegutseva kreisipealiku funktsiooniks oli maakonna valitsemine, kes jälgis põllumajanduse, politsei, koolide, toitlustusega seonduvat. Tal oli õigus läbi viia rekvireerimisi, tema kinnitas kohustused põllumajandussaadustele, ilma tema loata ei saanud maakonnast välja vedada kaupu. Kreisipealiku juures tegutses ka nõukogu (*Beirat*), mis koosnes nõ kohalike olusid tundvatest elanikest, kes edastasid kreisipealikule "rahva soove" erakorralistel juhtudel, nõukogud oli nõuandvas funktsioonis.

Maakonnad/kreisid olid jagatud **ametkondadeks** (*Amtsbezirk*) vastavalt kihelkonna piiridele. Seda juhtis *Amtsvorsteher* – kihelkondade ja valdade ameti/ametkonna eestseisja, kes jälgis vallavalitsuste tegevust. Nad nimetati ametisse kindralkomando poolt ja allusid kreisipealikule. Kõik eelpoolnimetud ametnikud määrati ametisse peamiselt saksa ohvitseride või mõisnike seast.

Ametkonnad jagunesid **jaoskondadeks** (*Ortsbezirk*). Iga mõis, vald, alevik moodustas omaette jaoskonna. Tekkisid mõisaringkonnad/jaoskonnad. Väiksematel allüksustel (mõis+vald;

mitu mõisa) lubati teineteisega ühineda. Jaoskonda juhtis eestseisja (*Ortsvorsteher*, nagu endised vallavanemad). Need nimetati kreisipealiku soovitusel ametisse kindralkomando poolt ja allusid ametkonna eestseisjale (*Amtsvorsteherile*).

Linnade valitsemine anti taas bürgermeistri kätte. Suuremaid linnu nagu Tallinn, Tartu, Narva – juhtisid linnapealikud (*Stadthauptmann'id*). Bürgermeistrid allusid kreisipealikule, linnapealikud allusid aga kindralkomandole.

Uued muutused valitsemises toimusid pärast Saksa-Vene rahulepingu täienduslepete sõlmimist 27.augustil 1918, kui Saksa 8. armee alluvusse moodustati Riiga **Baltimaade sõjaväevalitsus**, mis hakkas tegelema piirkonna majanduse- ja poliitiliste küsimustega.

- Põhja-Eesti koos saartega allus **Eestimaa provintsivalitsusele** Tallinnas – *Provinzialverwaltung Estland*;
- Lõuna-Eesti alus **Liivimaa provintsivalitsusele** Riias – *Provinzialverwaltung Livland*.

Provintsivalitsus koosnes:

- siseasjade,
- põllumajanduse,
- kaubanduse,
- tööstuse,
- kultuuri ja
- juriidilisest osakonnast.

Nii maal kui linnas seati sisse **politsei**. See koosnes kohalikest palgalistest politseinikest, kes allusid kas kreisipealikule, või suuremates linnades linnapealikule. Politseijaoskonnad jätkasid tegevust varasema territoriaalse jaotuse alusel ja allusid provintsivalitsusele.

Kohtupidamises võeti aluseks Saksa kohtukorraldus, mis oli segunenud tsaariaegse kohtukorraldusega. Vähemtähtsate tsiviil- ja kriminaalasjade arutamine läks nn politseikohtunike (ka kaelakohus) kätte, kes otsustas ainuisikuliselt ning reeglina asi edasikaebamisele ei kuulunud, otsused olid lõplikud.

Suuremad kuriteod kuulusid rahukohtunike kompetentsi. Raskemad ja keerulisemad asjad võidi linna- ja maakonnapealiku sekkumisel uuesti arutlusele võtta ja edasi saata ringkonna-kohtule Tartus, Tallinnas, Kuressaares. Ringkonnakohus oli ka kassatsiooniasutuseks politseikohtu ja rahukohtu otsuste osas. Kõigi kohtute juures tegutsesid kohtupristavid.

Kõige mõjukamaks kohtuorganiks oli Sõjakohus. Sinna saadeti kõik poliitilised süüasjad. Sõjakohus oli kinnine, kaitsjat polnud lubatud. Sagedasemad süüdistused olid: sakslaste laimamine, inglaste kasuks luuramine, eesti asja ajamine, nt eesti sõjaväe korraldamises jne. Kohtud allusid provintsivalitsusele.

Kohalikud omavalitsused, valla- ja linnavalitsused, mis taastati tsaariaegses koosseisus, olid oma tegevuse osas piiratud. Eestlased tegid küll katseid endistes võimupiirides püsima jääda, kuid reaalselt need ei teostunud. Katsed pareeriti väitega – okupeeritud maades on korra jalule seadmine nende asi, kelle käes on tegelik võim.

Kuigi algselt määrati ametisse kohalikud sakslased, sai aja möödudes selgeks, et ilma kohalike toetuseta on raske tegutseda. Seepärast hakati linna- ja maakonnaülemate juurde otsima eestlastest nõunikke ehk *beirrate*. Osa eestlastest pooldas nõ kaasalöömist, teine osa soovitas eemale hoida.

3 Balti Hertsogiriigi kava

Rüütelkonnad, mis 1888-89 aasta reformidega kaotasid politsei- ja kohtuvõimu, kuid säilisid aadli omavalitsusorganina, likvideeriti Ajutise Valitsuse seadusega 30. märtsist 1917, ent taastati saksa okupatsiooni päevil. Lõplikult likvideeriti Eestimaa rüütelkond Eesti Asutava Kogu poolt 9. juunil 1920, Liivimaa rüütelkond saadeti Lätis laiali 1. juulil 1920 ja likvideeriti lõplikult Läti Seimi otsusega 27. juunist 1923. a.

28. märtsil 1918 kutsuti kokku **Eestimaa Rüütelkonna Maapäev** (*Landtag*), kus võeti nõuks, öelda end Venemaa küljest lahti ja paluda Saksa keisrilt, et Eestimaa koos Kura- ja Liivimaaga Saksa võimu alla võetaks. Plaani kaasati ka kohalikud eestlased ja lätlased. Kuulutati välja **maakogude** (*Landesversammlung*) valimised, kuhu pidid kuuluma rüütelkonna, vaimulike, linnade aga ka põllumeeste ja valdade esindajad.

Maakogu istungile (9. aprill Tallinnas, 10. aprill Riias) kokkukutsutud eesti vallavanematelt nõuti, et nad oleks nõus Vene riigist lahutamise küsimusega. Vallavanemad (v.a mõned erandid) ei arvanud, et neil selliseks otsuseks võimu ja volitusi olnuks, ega nõustunud hääletama.

12. aprillil 1918 kogunes Riiga Liivi-, Eesti-, Saaremaa ja Riia linna ühendatud **Balti maanõukogu** (*Landesrat*), kuhu kuulus 34 sakslast, 12 eestlast ja 12 lätlast. Seal võeti vastu otsus, et Baltimaast saab üks riik, mis on personaaluniooni näol ühenduses Preisimaaga.

22. septembril tunnustas Vilhelm II Balti *Landesrati*, keiser kirjutas alla aktile **Balti hertsogiriigi** moodustamise kohta, millele Saksamaal puhkenud revolutsioon kriipsu peale tõmbas. 5. novembril kuulutati Riias välja ühendatud Balti riik, kuid juba mõni päev hiljem haaras revolutsioon ka siinseid saksa sõdureid. 11. novembril tuli uuesti kokku **Eesti Ajutine Valitsus**, eesotsas Konstantin Pätsiga ning kokkuleppel kindralleitnant Seckendorffiga. 21. novembril võeti võim sakslastelt üle.

4 Materjalid

Perioodi uurimist raskendab asjaolu, et okupatsioonivõimudele jäi piisavalt aega dokumentide hävitamiseks või ära toimetamiseks. Dokumente 1917-18. a kohta võib leida rüütelkondade arhiividest.

Riigiarhiivis on 68. kindralkomando **ERA.2244** ja Eestimaa Provintssivalitsuse **ERA.1028** fondid, s.t Eestimaa osa.

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.2244>

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.1028>

Maakonna tasandilt on olemas 7 Harju, Petseri, Pärnu, Saare, Tartu, Viljandi, Viru maakonnapealikute fondid, **ERA.4356**.

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.4356>

Linnapealikutest on olemas Tartu, **ERA.4579** ja Valga, **ERA.3479** fondid.

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.4579>

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.3479>

Vt ka koondfondi **ERA.4353**, kihelkondade, ringkondade, alevite ja valdade ametieestseisjad.

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.4353>

Mitmete omavalitsuste, õppeasutuste, ettevõtete, organisatsioonide kohta võib leida materjale Eesti Vabariigi aegsete asutuste fondidest. Kuna kirjeldatud sündmused leidsid aset ajavahemikul 1917-18, siis võib materjale leiduda ka eelmise perioodi institutsioonide fondide lõpus või järgmise perioodi fondide alguses.

Riigiarhiivi materjalide otsimisel kasuta fondiloendi abi: <http://www.ra.ee/erafondiloend/>

Eesti Vabariik 1918 - 1940

24.02.1918 väljakuulutatud Eesti Vabariik taastus 1918. a novembris, mõned päevad hiljem algas Vabadussõda. Samal ajal tuli üles ehitada oma riik.

1 Eesti Vabariik 1918-1940

Pärast Saksa okupatsiooni võeti võim eestlaste poolt täielikult üle 21.11.1918, millega taastus 24.02.1918 väljakuulutatud **Eesti Vabariik**. Mõned päevad hiljem (28.11.1918) algas **Eesti Vabadussõda**. Samal ajal tuli paika panna riigielu.

Esimesed Eesti parlamendi valimised toimusid 1919. a aprillis, **Asutav Kogu** (parlament) tuli kokku 24.04.1919 (kuni 20.12.1920), selle **esimeheks** sai **August Rei** (sotsialist). Ajutise Valitsuse asemel astus 9.05.1919 ametisse **valitsus**, eesotsas **Otto Strandmaniga** (tööerakondlane). Asutav Kogu võttis vastu **vabariigi valitsemise ajutise korra** ning asus ette valmistama põhiseadust (võeti vastu 15.06.1920) ja maaseadust (10.10.1919). Maaseadusega riigistati mõisnike maavaldused.

Põhiseaduse alusel teostasid:

- seadusandlikku võimu **Riigikogu** (ühekojaline parlament, millel oli 100 liiget, valiti 3 a tagant, valiti parteide nimekirjade vahel).
- täidesaatvat võimu **valitsus**, mis vastutas Riigikogu ees. Valitsuse moodustasid riigivanem (peaminister) ja ministrid. Riigivanem esindas riiki ka ametlikel puhkudel. Valitsus sõltus parlamendi usaldusest.

2 Seadusandlik võim

Asutav Kogu (AK) andis 20.12.1920 volitused üle **Riigikogule** (RK).

AK oli esimene Eesti rahva poolt vahetult valitud rahvaesindus, mille peamiseks eesmärgiks oli põhiseaduse väljatöötamine ja vastuvõtmine. Valimas käisid kõik (mõlemast soost) vähemalt 20-aastased kodanikud.

1-kojalise parlamendina võttis AK vastu põhiseaduse jt seadusi, kinnitas ametisse valitsuse, Riigikohtu, riigikontrolööri, kontrollis nende tegevust, ratifitseeris rahvusvahelisi lepinguid.

Riigikogu ehk parlamendi I koosseis tuli kokku 20.12.1920. Vahemikus 1920-37 käis koos 5 koosseisu. 1934 märtsis RK 5. koosseisu istungjärk katkestati ning 2.10.1934 istungi järel RK enam kokku ei kutsutud, tööle jäi vaid juhatus ning kantselei. Volitused lõpetati 21.12.1937.

Rahvuskogu kutsus kokku riigivanem 1936. a veebruari rahvahääletuse alusel. Rahvuskogu ülesandeks oli paranduste tegemine põhiseadusse. Rahvuskogul oli 2 koda (**I kojas** 80 liiget, **II kojas** 40 liiget). 28.07.1937 võttis Rahvuskogu üldkoosolek vastu põhiseaduse eelnõu. Riigivanem kuulutas põhiseaduse välja 17.08.1937, Riigi Teatajas avaldati see 3.09.1937 (RT 1937, 71, art 590). Uus põhiseadus jõustus 1.01.1938.

Seadusandlik võim vastavalt 1938. a põhiseadusele. Vastavalt uuele põhiseadusele tuli RK uus koosseis (6.koosseis) kokku 20.04.1938, RK lõpetas oma tegevuse 5.07.1940.

1938. a põhiseaduse kohaselt muutus Riigikogu 2-kojaliseks:

- alamkoda ehk **Riigivolikogu** (80 saadikut) valiti rahva poolt;
- ülemkoda ehk **Riiginõukogu** (40 liiget) valiti kutsekodade poolt (osa kuulus sinna ameti poolest, osa määrati presidendi poolt).

RK kui seadusandlik kogu kinnitas riigieelarve ja jälgis selle täitmist, nimetas ametisse valitsuse ja kontrollis selle tegevust (kuni 1934. a sündmusteni), kinnitas välislepinguid, kontrollis riigiasutuste-ettevõtete tegevust, valis riigikontrolöri, Riigikohtu liikmed. Ka sõja kuulutamise ja rahu sõlmimine oli RK pädevuses.

2.1 Materjalid

Eesti Vabariigi riigivõim ja valitsemine:

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=17>

Asutav Kogu ERA.15, (1917) 1918-1921 (1927).

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.15>

Asutav Kogu : I istungjärk ; protokollid nr. nr. 1-27.

Asutava Kogu II istungjärk : [17. juuni-20. dets. 1919.a.] : protokollid nr. 28-97.

Asutava Kogu III istungjärk : [20. jaan. - 26. märts 1920.a.] : protokollid nr. 98-119.

Asutava Kogu IV istungjärk : [13. apr.-31. dets. 1920. a.] : protokollid nr. 120-154.

Asutava Kogu V istungjärk : [7. sept. - 20. dets. 1920.a.] : protokollid nr. 155-170.

Riigikogul on 2 fondi: **ERA.80** (1919) 1920-1937 (1938); **ERA.84** 1938-40.

I-V Riigikogu protokollid. Tln, 1921-34.

II, III, IV, V Riigikogu valimised. Valimiste aastal välja antud.

ERA.80 Riigikogu I-V koosseis

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.80>

ERA.84 Riigikogu VI koosseis

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.84>

Siin eraldi sarjad: Riigikogu, Riigivolikogu, Riiginõukogu.

Riigivolikogu stenograafilised aruanded. Tln, 1938-40.

Rahvuskogu ERA.77, 1936-37.

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.77>

Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tln, 1937.

3 Täidesaatev võim

Eestile omane erakondade paljusus tingis **koalitsioonivalitsuste** moodustamise vajaduse, üks partei ei olnud võimeline valitsust kokku panema, millega käisid kaasas valitsuskriisid, valitsuse keskmiseks elueaks oli 11 kuud (1921-31 vahetus 11 valitsust). Teisalt kasvas kriitika Eesti põhiseaduse osas, et RK ja valitsuse kõrvale loodaks ka presidendi institutsioon, mis vähendaks parlamendi rolli ning tasakaalustaks valitsuse ja RK vahelisi konflikte.

1932. a esitati uue põhiseaduse eelnõu Riigikogule, mis kukkus rahvahääletusel kaks korda läbi ja läks läbi kolmandal korral. Uus põhiseadus jõustus 24. jaanuaril 1934.

1934. a põhiseaduse kohaselt:

- Laienesid riigivanema võimupiirid, kelle pidi valima rahvas 5 aastaks (mitte ei nimetatud ametisse parlamendi poolt), sisuliselt tähendas see presidenti. Riigivanem võis panna veto RK seadustele ja saata RK ennetähtaegselt laiali.
- Seadusandlik võim jäi endiselt ühekojalise Riigikogu kätte.
- Täidesaatev võim ehk valitsus (eesotsas peaministriga) pidi saama nii parlamendi kui riigivanema usalduse.

Põhiseaduse rakendumiseks tuli 1934. a aprillis korraldada Riigikogu ja riigivanema valimised, kuid 12.03.1934 toimus Pätsi, Laidoneri organiseerimisel **sõjaväeline riigipööre** ning kehtestati **üleriigiline kaitseseisukord**, valimised lükati edasi. Septembris pikendati kaitseseisukorda. 1935 keelustati poliitilised erakonnad, nende asemele moodustati Isamaaliit.

1936 alustati uue põhiseaduse väljatöötamist. Veebruaris toimus referendum, millega rahvas andis riigivanemale õiguse põhiseaduse koostamiseks kokku kutsuda **Rahvuskogu**. Uus põhiseadus jõustus 1.01.1938.

1938. a põhiseaduse kohaselt oli EV riigipeaks **president**, kes valiti rahva poolt 6 aastaks. Nüüdsest määras valitsuse koos peaministriga ametisse president. Presidendi institutsiooni tundmaõppimine on ühendatud ülesandega nr 7.

3.1 Materjalid

Andmed valitsuste koosseisude kohta on leitavad teatmeteosest. Nt „Valitud ja valitsenud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917-1999“. Koost. Jaan Toomla. Tln, 1999. Sisaldab ka eksiil-valitsuse koosseisu.

Riigikantselei, ERA.31 (1918-40), korraldas valitsuse ja riigivanema (1938-st peaminister) asjaajamist. Loodi 11.11.1918 kui Ajutise Valitsuse Kantselei, 1919 juunist Vabariigi Valitsuse Kantselei, 1920 detsembrist Riigikantselei. Likvideeriti 1.09.1940.

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.31>

Presidendi Kantselei, ERA.989 (19.09.1938 – august,1940). Presidendi asjaajamine. Armuandmispalvete läbivaatamine. Au- ja teenetemärkide annetamine, tseremooniade ja vastuvõttude dokumendid, tervitused, õnnitlused, kodanike kaebused, palved.

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.989>

Parteide, poliitiliste organisatsioonide ja rühmituste materjalidest on arhiivis iseseisvate fondidena leitavad 13 organisatsiooni dokumendid:

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=122>

Neist mahukaim on **Isamaaliidu** osakondade ja maakomiteede dokumentatsioon (1935-40, **ERA.943**).

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.943>

Ka **Saksa-Balti erakonna** fondis **ERA.1000** (1916)1919 – 1934(1937) on talle suurem kogus materjale.

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.1000>

4 Omavalitsusasutused

EV-s tegutsesid kohalikud **maa-, linna-, alevi-, vallavolikogud** ja **-valitsused**, mille ülesandeks oli korraldada piirkonna majanduslikku ja ühiskondlikku elu ning täita riigivõimu halduslikke funktsioone – koguda riigimakse, kindlustada seaduslikku korda. Volikogude eelarve laekus nii kohalikest maksudest kui riigikassast. Omavalitsuste töökorralduse aluseks olid paljuski tsariaegsed seadused.

Maakondades valiti olenevalt elanike arvust 15-25 liikmelised **maavolikogud**, mis tegutsesid kuni 1927-ni maanõukogude nime all, mis moodustasid maavalitsuse (1927-ni maakonnaavalitsus), valides sellele esimehe, abi ja sekretäri. 7.12.1926 võeti vastu vallavolikogude valimise seadus, 12.12.1926 maavolikogude valimise seadus, millega muutusid üksuste nimetused.

24.01.1934 saadeti maavolikogud laiali, nende ülesanded pandi ajutisele maavalitsusele. See oli hoobiks maakondlikule poliitikale. Valla- ja linnavolikogud säilisid, kuigi uusi valimisi ei korraldatud. 1938-40 töötasid valla- ja linnavolikogude poolt valitud maavolikogud ja maavalitused, mida juhtisid presidendi poolt määratud **maavanemad** (allusid siseministeriumile – maavanem oli nii omavalitsuse juht kui riigi keskvalitsuse esindaja). 1940 juulis saadeti maavolikogud laiali, maavalitsused asendati uute töötajatega. Osa hilisemaid maavalitsuste dokumente võib leida ka **maakondade täitevkomiteede** (= TK) fondidest, mis moodustati 1941 jaanuaris.

Alates 1.04.1937 mindi omavalitsustes nagu ka teistes riigiasutustes üle majandusaastale, mis kestis 1. aprillist kuni 31. märtsini.

Omavalitsusasutused olid ka **alevites, valdades**. Alevites olid **alevivolikogud**, mis moodustasid alevivalitsuse, eesotsas alevivanemaga. Vallavolikogus (1927-ni vallanõukogu) oli 15-25 liiget. Vallavalitsus koosnes **vallavanemast**, tema abidest, vallasekretärist (kantseleitöö). Suur valdade reform toimus 1939, mil 365 valla asemel jäi alles 248 valda. Vallavalitsused tegutsesid kuni 1940 juulini, siis muudeti koosseise ning 1941 jaanuaris moodustati nende asemele valdade **tööraha saadikute nõukogud**. Saksa okupatsiooni ajal vallavalitsused taastati kuid likvideeriti taas 1944. a sügisel.

Linnade omavalituse moodustasid **linnavolikogu** ja **linnavalitsus**. Volikogu liikmete arv sõltus linna suuruselt (min 15 liiget). Linnavalitsuse tööd juhtis **linnapea**. 1940. a saadeti linnavolikogud laiali, ametisse nimetati uued linnapead ja asendati enamik linnavalitsuse liikmetest. Ka linnavalitsuse hilisemaid dokumente võib leida sootuks täitevkomitee fondist.

EV ajal suurenes Eesti linnade ja alevite arv oluliselt. **1938. a linnaseadusega** muudeti kõik alevid linnadeks, v.a Röpina vallaga liidetud Võõbsu ja Narvaga liidetud Narva-Jõesuu. Linnad jagati 3 astemesse – pealinn ning 1., 2., 3. astme linnad, vastavalt kas üle 50.000 elaniku (Tartu); üle 10.000 (6 linna: Narva, Pärnu, Nõmme, Rakvere, Valga, Viljandi) ja alla 10.000 elanikuga linna, neid oli 25 linna.

Uuest põhiseadusest lähtuvalt võeti 1930-te aastate lõpus vastu mitu olulist **seadust**, milles pandi täpsemalt paika omavalitsuste ülesanded, õigused, kohustused. Need olid:

- vallaseadus (1937) (piirid, organid, valimise protseduur jne)
- linnaseadus (1938)
- maakonnaseadus (1938)
- koha- ja kinnistusüksuste nimede korraldamise seadus (1938) – eesti haldusüksused pidid kandma eestipäraseid nimesid (laienes ka tänavatele, platsidele, parkidele, veekogudele), siseministeeriumi juurde loodi Kohanimede Nõukogud. Nõuti vene-, saksa-, lätipärase nime muutmist.

1918. a moodustati **Siseministeeriumi Omavalitsusajade Peavalitsus** (nimi on korduvalt muutunud), mille ülesandeks oli omavalitsusasutuste asutamine, piiride kindlaksmääramine, järelevalve maa- ja linnavalitsuste üle, seal kinnitati ka omavalituste eelarved, maksud. Omavalitsuse juhtivad tegelased kinnitati ametisse Siseministeeriumis, mis ka kontrollis volikogude tegevust, neil oli ka õigus volikogu laiali saata.

4.1 Materjalid

Tutvu kindlasti – Liivi Uuet. **Eesti haldusjaotus 20. sajandil**. Riigiarhiivi teatmik, 2002.

ERA-s on 11 **maavalitsuse** fondi, materjal on piirkonniti säilinud erineval hulgal ja sisuga. Tüüpilised on: erinevad riiklikud korraldused, määrused, koosolekute protokollid, finantsdokumendid, statistilised andmed, valimiste materjalid. Koolide järelevalvega seonduv (koolide aruanded, andmed koolide, lasteaedade, kursuste kohta); tervishoidu puutuv (hoolekanne, toetuse saajad, abirahad, lastekodud, vanadekodud, haiguste levik). Maadega seonduv (kruntide kohta, maaparandustöid (sood) puudutav, teed, sillad, sõidukid, sõiduplaanid), ettevõtted, ühingud. Pluss kodanike avaldused, arveraamatud, isikkoosseisu materjalid jm.

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=259>

ERA-s on 289 **vallavalitsuse** fondi. Neis on korraldused, määrused, ringkirjad; koosolekute protokollid; tegevus- ja finantsaruanded; majanduslikud lepingud; statistilised andmed elanike, maade, kinnisvara kohta; valimiste materjal. Koolide kohta (õpetajate, õpilaste nimekirjad, koolimajade kohta, koolide finants- ja tegevusaruanded). Hoolekande dokumendid. Talundilehed, maaüksuste dokumendid (kaardid, plaanid). Maksude kohta käiv, maksualuste maade ja maksumaksjate nimekirjad, arveraamatud.

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=261>

Linnaavalitsuse materjal on analoogne maavalitsuse dokumentidega.

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=260>

ERA.40 Siseministeeriumi Omavalitsuste Talitus (1870) 1918-1940 sisaldab valitsuste, ministeeriumite määrusi, ringkirju, juhendeid, teadaandeid; omavalitsuste valimiste materjale; administratiivpiiride muutmisi, elanike nimekirju; surnuaedade plaane, linnade ja alevite kinnisvara omanike nimekirju, erinevaid arveraamatuid jne. Alates 1926. aastast tegeles talitus ka järelevalvega vähemusrahvuste kulturomavalitsuste üle, seetõttu on siin dokumente Juudi ja Saksa kulturomavalitsuse tegevuse kohta.

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.40>

5 Kohtusüsteem

Ajutise Valitsuse määrusega taaselustati Eestis revolutsioonieelsete kohtuasutuste tegevus, kohtud pidi kuni uute seaduste vastuvõtmiseni töötama endiste tsaariaegsete reeglite kohaselt. Ajutiselt kehtisid isegi saksa okupatsiooni aegsed korraldused. Otsus tervikuna tagas kohtute järjepidevuse ja nende tööle rakendamise.

Millised olid suuremad muutused?

1. Kõrgemaks kohtuks sai Senati asemel **Riigikohus**, asukohaga Tartus. 1935 viidi see üle Tallinnasse, mis tähistab võimu tsentraliseerimise tendentse.
2. **Vallakohtud** jäid alles vaid hoolekande- ja eestkostetasutusena.
3. Likvideeriti ülemtalurahvakohtud, nende varad läksid üle **rahukogudele**. Rahukogud tekkisid endiste ringkonnakohtute ja rahukogude liitmise tulemusel. Nüüd allutati rahukogudele ka suuremad nõude- ja raskemad kriminaalasjad, mis tsaariajal olid ringkonnakohtute pädevuses. 1935. a nimetati ümber **ringkonnakohtuteks**.
4. Tallinna Ringkonnakohus võttis üle Kohtupalati funktsioonid ja nimetati 1920. a **Kohtupalatiks** ning 1935 **Kohtukojaks**. Oli 2. astme apellatsioonikohtuks, teostas järelevalvet rahukogude (hilisem nimetus ringkonnakohtute) üle.
5. Vaimulikelt võeti üle abielude lahutamise asjad aastal 1923 ja anti üldkohtu pädevusse. Vaimulikud kaotasid igasuguse kohtuliku võimu 1.01.1926.
6. Uudseks olid **halduskohtud**. Haldusasju arutasid rahukohtud (hilisema nimega jaoskonnakohtud); rahukogud (hilisema nimetusega ringkonnakohus) ning Riigikohus. Rahukohtunik ehk 1935. a **jaoskonnakohtunik** oli 1. astme kohtuks vähemtähtsate tsiviil- ja kriminaalasjade arutamisel. Likvideeriti 1941. kui asemele moodustati **rahvakohtud**.

Vastavalt 1938. a "Kohtute seadusele" (RT 1938, nr 36, art 321), **vt kohtusüsteemi skeemi 5.1**, jäi astmeliselt kõige alamaks **jaoskonnakohus** (jätkuvalt ainuisikuline), mille pädevusse kuulusid nõuded kuni 1000 krooni; kriminaalasjad mida karistati rahatrahvi, aresti või vangimajaga; pärandi ja alimentide nõuded. Vaatas läbi kaebused valla- ja alevivalitsuse otsuste peale. Jaoskonnakohtunik oli ühtlasi kinnistusameti ülem, võis olla ka kohtu-uurijaks.

Ringkonnakohus oli:

- apellatsioonikohtuks jaoskonnakohtu otsuste peale, arutades samas asjad veelkord läbi. See otsus oli lõplik. Kassatsioonina sai kaevata asja Riigikohtusse.
- 1. astme kohtuks, mis ületasid jaoskonnakohtu pädevuse. Vaatas läbi linna- ja maavolikogude kaebusi.

Kohtukoda oli 2. astme kohus, mis vaatas läbi ringkonnakohtu otsused (apellatsioonikohtuks). Kohtukoda koosnes tsiviil- ja kriminaalosalakonnast. Haldusasju ei arutanud. Siin arutati ka kohtusüsteemi töötajate teenistuslikke süüasju.

Riigikohus jagunes tsiviil-, kriminaal-, haldus- ehk administratiivosakonnaks. Tsiviil- ja kriminaalosalakonnas vaadati läbi kassatsiooni korras laekunud kaebusi (ei tohtinud madalama astme otsust muuta, oli õigus seda kas kinnitada või tagastada uueks otsustamiseks teise koosseisuga).

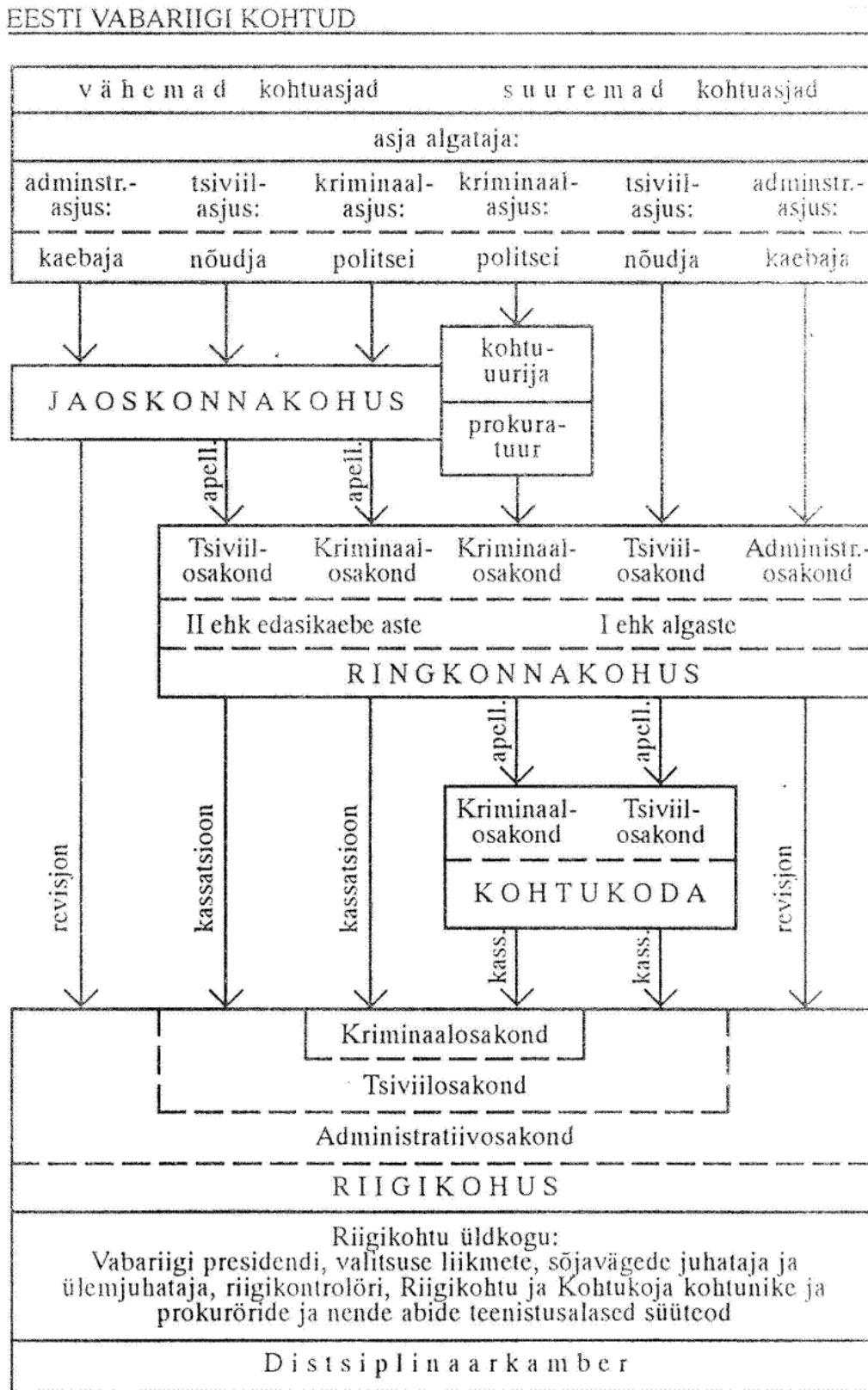
Riigikohus vaatas läbi ka kõrgemate riigiametnike ja kohtuametnike, presidendi, sõjavägede ülemjuhataja teenistusalased süüteod. 1938 loodi Riigikohtu juurde **distsiplinaarkamber**, mis määras kohtunikele ja kohtu-uurijatele distsiplinaarkaristusi.

Sõjaväekohtud olid väeosade juures. Kõrgemaks sõjaväe kohtuinstantsiks oli Sõjaväe Kõrgem Kohus.

Eesti „oma seadustena“ jõustusid 1930-tel aastatel järgmised seadused:

- 1935: Kaitseväe kriminaalseadustik, Kriminaalseadustik, Kriminaalkohtupidamise seadustik.
- 1938: Sõjaväekohtute seadustik, Sõjaväljakohtute seadus, Kohtute seadus.

5.1 Eesti Vabariigi kohtusüsteemi skeem 1938. a

5.2 Materjalid

Eesti Vabariigi **kohtusüsteemi asutused**:

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=32>

ERA.1356 Riigikohus:

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.1356>

ERA.32 Kohtukoda:

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.32>

Ringkonnakohtu fonde on neli: Rakvere, Tallinn, Tartu, Viljandi (ERA.2120, ERA.1357, ERA.1947, ERA.2121): <http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=36>

Jaoskonnakohtute ja rahukohtute fonde on 48, kohtu-uurijate fonde on 36.

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=37>

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=38>

6 Ministeeriumid

Ministeeriumite arv oli EV ajal muutuv, püses 10-11 piires.

Mõned näited. Kohtute, prokuratuuri, karistusasutuste, kinnistusametite, notarite tööd korraldas **Kohtuministeerium**, 1929 Kohtu- ja Siseministeerium liideti, kuid lahutati taas 1934.

Üheks suurimaks ministeeriumiks oli **Siseministeerium**. Selle ülesandeks oli hoolitsemine sisejulgeoleku ja avaliku korra eest, omavalitsusasutuste tegevuse korraldamine ja järelevalve. Samuti perekonnaseisu alased kohustused, järelevalve kirikute ja usuühingute üle, ühingute registreerimine, 1922. aastast ka piirivalve, 1935. aastast filmide kontroll.

Eraldi tegutses **Siseministeeriumi Politseitalitus**, mis algselt nimetati Politsei Peavalitsuseks. Ka siin on olnud ridamisi ümberkorraldusi, seoses kriminaal- ja kaitsepolitsei alluvussuhetega. 1924 moodustati ühine Siseministeeriumi Politsei Peavalitsus (1927 nimetati Politseivalitsuseks, 1938 Politsei Talituseks), mille ülesandeks oli politsei tegevuse juhtimine ja kontroll, avaliku korra ja riigi julgeoleku kaitse, tuletõrje, välismaalaste registreerimine, välispasside väljastamine, perioodika registreerimine jne.

Riigikaitse eest vastutas **Sõjaministeerium**, mis 1928 nimetati Kaitseministeeriumiks, 1938 muudeti taas Sõjaministeeriumiks.

EV sündi ning Vabadussõda meenutades oleks sobiv pöörata tähelepanu Eesti sõjaväele ning selle ülesehitusele. Nende struktuuride keerukus eeldaks aga hulgaliselt näitlikke tabeleid, mis arvestaks ka paljude ümbernimetamistega. Näiteks 1922 nimetati polgud ümber rügementideks, roodud kompaniideks, 1924 said suurtükiväerügementidest suurtükiväegrupid, 1928 enamik rügemente likvideeriti, asemele tekkisid pataljonid jne. Vt täpsemalt Eesti Riigikaitse juhtimine 1918-1940. Riigiarhiiv, 2004.

6.1 Materjalid

Kohtuministerium ERA.76

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.76>

Ühiskondliku korra kaitse: <http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=26>

Siseministerium ERA.14

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.14>

Siseministeriumi Politseitalitus ERA.1

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.1>

Riigikaitse institutsioonid:

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=47>

Sõjaministerium ERA.2315

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.2315>

Välisministerium ERA.957

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.957>

Rahandus, tööstus, kaubandus:

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=75>

Põllumajandus:

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=84>

Haridusministerium ERA.1108

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.1108>

Töö- ja Hoolekandeministerium ERA.2000

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.2000>

Sotsiaalministerium ERA.50

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.50>

7 Kirik

20. sajandil kaotas kirik oma varasema positsiooni Eesti ühiskonnas. 1917. a suvel peeti I Eesti kirikukongress, kus **Johan Kõpu** eestvõttel kuulutati välja rahvakiriku põhimõte. EV-s **lahutati kirik riigist**. Kuna perekonnaseisudokumente olid pidanud kirikud, jäi kirikukantseleidele see funktsioon alles.

Märtsis 1917 ühendati Põhja-Liivimaa administratiivselt Eestimaa kubermanguga, u aasta hiljem ühendati Liivimaa Eesti ala ka kiriklikult Eestimaaga. Vastavalt Eesti Ajutise Valitsuse määrusele 18.02.1919 allutati Eestimaa konsistooriumile kõik luterlikud kogudused Eestis (1918 oli Eestis 127 luteriusu kogudust). Uus konsistooriumi koosseis kinnitati 11.10.1919.

Probleeme tekitas **kiriku ja kooli lahutamine**, usuõpetuse koht õppeprogrammis, milleks korraldati rahvahääletus 1923. a veebruaris (algkoolide seaduse muutmise). Rahvahääletuse tulemusena jäi usuõpetus koolides kohustuslikuks, vaid õpilaste osalemine neis muutus vabatahtlikuks. Selles väljendus eestlaste üldine suhtumine usuküsimustesse – rahvas oli küll lojaalne, kuid usuküsimustes leige.

Ametlikult lahutati kirik riigist 1925. a vastuvõetud **usuühingute ja nende liitude seadusega**, mis jõustus 01.01.1926. Kõik varasemad kirikuseadused, määrused, põhikirjad kaotasid kehtivuse. Selle seaduse kohaselt moodustasid kogudused vastavalt registreeritud põhikirjale usuühinguid ja kirikud usuühingute liite. Võeti vastu uus EELK põhikiri ja koguduste statuut. Riigil ei olnud enam konsistooriumi ees kohustusi.

Luteriusu kirik. Uus kirikute ja usuühingute ning ja nende liitude seadus kehtestati 24.12.1934. Uus EELK põhimäärus kinnitati 03.05.1935, mille kohaselt ei olnud EELK enam usuühingute liit, vaid tervik, mis jagunes kogudusteks.

EELK valitsuseks oli **konsistoorium**, mis koosnes piiskopist (oli ühtlasi konsistooriumi president), mittevaimulikust abipresidentist ja 5-9 assessorist. Konsistooriumi liikmeaeg kestis 5 aastat. Konsistoorium tegeles nii kiriku varaliste kui jooksvate asjadega, tegeles kiriklike organisatsioonide järelevalvega, kinnitas ametisse õpetajad, köstrid, organistid jne. Piiskop võis konsistooriumi õigused peatada.

Iga piirkonna kogudused kuulusid **praostkonda** – koguduste koondise (kiriku alaosa), mille eesotsas seisis praost (kinnitas konsistoorium). 1939. a oli Eestis 16 praostkonda. Saksa ja rootsi vähemusrahvustel olid oma praostkonnad (need likvideeriti pärast balti-sakslaste ja eesti-rootslaste ümberasumist 1939-44, koguduste arv vähenes 17 koguduse võrra).

Väikseim kirikuliikmete üksus on **kogudus**, mida juhib pastor (abiliseks köstrid), kelle kuni 1919. aastani valis kirikupatruon (mõisnik, raad). 1938. aastal oli Eestis 185 kogudust. Koguduse omavalitsuslikuks organiks oli täiskogu, nõukogu, eestseisus. 1919 kaotati kirikukonvendid (1832. a moodustati kui kiriku haldusorgan). Täiskogu, kuhu kuulusid kõik vähemalt 20-aastased leeritatud koguduse liikmed, valis nõukogu, õpetaja ehk pastori, köstri, revisjonikomisjoni, kinnitas eelarved, aruanded jne. Jooksvate majandusküsimustega, hoolekandega tegeles nõukogu. Nõukogu valis eestseisuse (mis oli nõukogu täidesaatev organ, koguduse väline esindaja) ja tegi ettepanekuid õpetaja osas jne. Eestseisus koosnes esimehest, abist, kirjatoimetajast ja laekahoidjast.

Õigeusu kirik. Eesti alal asunud apostliku õigeusu kogudused allusid 1721-1917 vene õigeusu kiriku kõrgemale valitsusorganile Venemaa Pühale Sinodile. 1917 alustasid eestlastest õigeusu vaimulikud oma rahvusliku kiriku organiseerimist. 1919 kinnitati ajutiseks õigeusu kiriku asjade valitsejaks Eestis Piiskopkonna Nõukogu, mis 1920 nimetati ümber **Sinodiks** (kiriku kõrgem administratiiv- ja majandusamet). 1919 pandi EV-s kehtima Moskvas 1917-18 peetud ülemaailmsel kirikukogul vastuvõetud apostliku õigeusu kiriku seadused seni, kuni need EV seadustega vastuolus ei ole. 1920 tunnistasid Venemaa Püha Sinod ja Vene Õigeusu Kiriku Kõrgeim Kirikunõukogu **Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku** autonoomiat. 1923 hakkas Eesti apostlik kirik autonoomse kiriku staatuses alluma **Konstantinoopoli patriarhile**.

Vastavalt 1925 a seadusele olid Eestis kõik usuühingud võrdsed, tähtsamaid avalikke tseremooniaid viisid läbi vähemalt 2 vaimulikku (luteri ja õigeusu oma). EAÕK oli juriidiline isik, mille juhtimisega tegeles metropoliit (kõrgeim vaimulik juht), piiskoppide kogu, kiriku täiskogu, Sinod (kirikuvalitsus) jne. EAÕK alla kuulusid ka kloostrid (Kuremäe). Ka EAÕK jagunes praostkondadeks, see omakorda kogudusteks. 1934 oli Eestis 158 EAÕK kogudust.

Perekonnaseisudokumentatsioon. Algselt jäi kirikutele (1920-26) alles sünni-, abielu-, surmaregistrite pidamise kohustus. Vastavalt 1917. a Venemaal kehtestatud südametunnistuse vabaduse seadusele olid lubatud ka ilmalikud registreerimised. Vastavalt **1925. a perekonnaseisuseadusele** (rakendus 1.07.1926) loodi siseministri valitsusalas perekonnaseisuametnike institutsioon, millega perekonnaseisu dokumentide pidamine lahutati kirikust, see muutus valla- ja linnaametnike kohustuseks. Paralleelselt eksisteerisid omavalitsuste (valla-, linnasekretär, suurtes linnades oli spetsiaalne ametnik) ja kirikute perekonnaseisuametnikud. Ilmaliku dokumentatsiooni kohta vt A. Must. Perekonnaloo allikad, lk 127-138. EV siseministeeriumi juurde tekkis **perekonnaseisuarhiiv**, kuhu koondati perekonnaseisuaktide teised eksemplarid (esimene eks jäi koha peale). Sinna koondati ka kirikute meetrikaraamatute teised eksemplarid.

7.1 Materjalid

Eesti Evangeeliumi Luteriusu Konsistoorium **EAA.1187:**

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=EAA.1187>

EELK praostkonnad: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=564

EELK kogudused: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=565

EAÕK Sinod **EAA.1655:**

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=EAA.1655>

EAÕK praostkonnad: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=586

EAÕK kogudused: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=587

EAÕK kloostrid: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=599

Roomakatoliku kirik: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=726

Vanausulised: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=598

Usuühingud: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=600

Juudiusu kogudused: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=821

8 Eesti rahvusvähemused

1926 moodustati Eestis **vähemusrahvuste kulturomavalitsused**, mille peamiseks ülesandeks oli oma rahvuse haridus- ja kultuurielu edendamine. Eksisteerisid omad kultuurnõukogud ja nõukogu poolt nimetatud kultuurvalitsused. Maakondades moodustati kultuurhoolekogud.

Saksa kulturomavalitsuse fond (1918/1926-1940) sisaldab koosolekute protokolle, eelarveid, aruandeid, ülevaateid saksa vähemusrahvuse ajaloost, sakslaste loenduse materjale (1923-37) jms.

Juudi vähemusrahvuse kulturomavalitsuse fondis leidub protokolle, finantsdokumente, elu-olu puudutavat, rahvusnimekirju jms. Juudi kogukonnal oli Eestis 6 kultuurhoolekogu maakondades: Narva, Pärnu, Tartu, Valga, Viljandi, Võru-Petseri (6 eraldi fondi).

8.1 Materjalid

Vähemusrahvuste kulturomavalitused:

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=18>

Saksa kulturomavalitsus ERA.85:

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.85>

Juudi vähemusrahvuse kulturomavalitsus ERA.1107:

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.1107>

ENSV 1940 - 1941, 1944 - 1991

1940. a nõukogulik võimupööre tõi kaasa demokraatliku riigi institutsioonide asendumise totalitaarriigi asutuste ja funktsioonidega, ühes sellega kasvas riigipoolne kontroll kuni üksikisiku igapäevaelu reguleerimiseni välja.

1 Sissejuhatus

17. juunil 1940 sisenesid NSVL väed Eesti territooriumile, kogu senist riiklikku ja ühiskondlikku korraldust ootasid ees põhjalikud ümberkorraldused. 21. juunil läbi viidud riigipöörde ühe etapina nimetati ametisse uus valitsus eesotsas **Johannes Vares-Barbarusega**.

Juuli alguses saadeti laiali Riigikogu ja kuulutati välja ennetähtaegsed valimised, mis viidi läbi nõukogude malli kohaselt, igast ringkonnast sai üles seada vaid 1 kandidaadi, vastaskandidaatide nimekirjad tühistati. 21. juulil võeti kokku Riigivolikogu uus koosseis, mis esimese ülesandena võttis vastu deklaratsiooni riigivõimust Eestis. Eesti kuulutati **Eesti Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks**. Lisaks nimetatud seadusele võeti vastu veel 4 otsust:

- deklaratsioon Eesti astumisest NSV Liitu;
- deklaratsioon maa kuulutamisest kogu rahva omanduseks;
- deklaratsioon pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimisest;
- otsus EV Presidendi küsimuses, mille kohaselt Päts loobus oma ametist.

25. augustil 1940 kinnitas Riigivolikogu **ENSV konstitutsiooni**, mis oli kokku pandud NSVL põhiseaduse näitel. Kogu võim ENSVs kuulutati linna ja maa töötava rahva omaks, mida viiakse ellu töötava rahva saadikute nõukogude kaudu. Reaalsus kujunes teistsuguseks.

Konstitutsioon vastu võetud, hakati üles ehitama võimuaparaati. Nõukogude võimu üldstruktuuri kolm olulisemat lüli olid järgmised:

1. **Seadusandlik**, ühtlasi kõrgem riigivõimuorgan oli **Ülemnõukogu** (=ÜN), mis moodustati Riigivolikogu ümbernimetamise teel, esimeheks sai Arnold Veimer. ÜN tööd omakorda juhtis **Ülemnõukogu Presiidium** (esimees Johannes Vares, pärast tema arvatavat enesetappu sai 1946 nov esimeheks Eduard Päll). Kuna ÜN kogunes vaid kaks korda aastas, oli Presiidium sisuliselt kõrgem võimuorgan ENSV-s. Kohtadel pidid võimu teostama **töötava rahva saadikute nõukogud** (=TSN).
2. **Täidesaatvaks** (valitsus) võimuks sai **Rahvakomissaride Nõukogu** (=RKN) (esimeheks Johannes Lauristin), kuhu kuulus 13 rahvakomissari. (Hiljem muutus **Ministrite Nõukoguks** (=MN), ministriumid). 1944. septembris valiti esimeheks Arnold Veimer.

3. Määravaim roll nõukogude ühiskonna juhtimisel koondus **Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei** (= EK(b)P) kätte, mis valitses kõiki eluallasid, neid ühtviisi juhtides kui kontrollides. Partei sai üheks osaks üleliidulisest ÜK(b)P-st. EK(b)P esimeseks sekretäriks sai Karl Säre, teiseks sekretäriks Nikolai Karotamm. Mootoriks olid EK(b)P Keskkomitee (sekretär Neeme Ruus) ja KK Büroo. Ja kuigi EK(b)P büroo istungil vormistati otsuseid, tuli neile taotleda kinnitus ÜK(b)P KK-st.

2 ENSV Ülemnõukogu

Ülemnõukogu (=ÜN) valiti kodanike poolt 4 aastaks (1975. aastast 5 aastaks), 1 saadik 10000 elaniku kohta. Käis koos kaks korda aastas **istungjärgudena**, lisaks erakorralised istungjärgud, istungjärgude vahelisel ajal andis seadusandlike akte välja **ÜN Presiidium**. ÜN-s vastuvõetud seadused allkirjastas ÜN Presiidiumi esimees ja sekretär. ÜN valis ÜN juhataja (juhatas istungeid, juhtis sisekorda) ja 2 asetäitjat. ÜN moodustas ENSV valitsuse **ENSV Rahvakomissaride Nõukogu** (=RKN).

ÜN Presiidiumi kuulusid esimees, 2 asetäitjat, sekretär ja 5 valitud liiget. Presiidium andis oma tegevusest aru ÜN-le. Presiidium:

- kutsus kokku ÜN istungjärgud;
- tõlgendas ENSV seadusi, andis **seadlusi**;
- toimetas rahvahääletust;
- tühistas ENSV RKN määrusi ja korraldusi, maakonna TSN otsuseid ja korraldusi, kui need ei vastanud seadustele;
- istungjärgude vaheajal vabastas ametist ja nimetas ametisse üksikuid rahvakomissare ENSV RKN esimehe ettepanekul, need otsused kinnitati hiljem ÜN poolt; andis aunimetusi;
- teostas armuandmist kodanikele, kes olid süüdi mõistetud ENSV kohtute poolt.

ÜN Presiidiumi aparaati kuulus 5 **osakonda** – esimehe sekretariaat, sekretäri sekretariaat, asjadevalitsus, informatsiooni- ja statistika osakond, juriidiline osakonda, u 60 töötajaga.

ÜN ja ÜN Presiidiumi peamises töövaldkonnaks oli **seadusandlus**. Vormiliselt oli tegu kõrgeima seadusandliku riigivõimuorganiga, praktikas oli ÜN Presiidium otsustes sõltuv EK(b)P KK-st, kõik olulisemad kaadrialikud olid kooskõlastatud KK-ga või kohalike parteikomiteedega. Ka seadluste vastuvõtmine tuli eelnevalt kooskõlastada KK-ga. Presiidium palus parteilt luba seadluste kinnitamiseks. Üsna sagedane oli olukord, kus instantsid ei teadnud ka ise mis kelle kompetentsi kuulub. Raskusi oli seadusandlike aktide tõlgendamise, neis küsimustes oli ÜN Presiidium sageli nõuandvas rollis.

Et püsida Moskva poolt dikteeritud graafikus loobusid kohalikud võimud Nõukogude võimu algaastatel sageli isegi formaalsete õigusaktide vastuvõtmisest ja **rakendasid ellu VNFSV koodekseid**. Leedu, Läti, Eesti territooriumil rakendusid järgmised VNFSV koodeksid:

- kriminaal- (hakkas kehtima 30. detsembrist 1940),
- kriminaalkohtupidamise, (see ja järgnevad koodeksid hakkasid kehtima 1.01.1941).
- tsiviil-,
- tsiviilkohtupidamise,
- tööseaduste koodeks,
- abielu, perekonna ja hooldamise kohta käivate seaduste koodeksid.

Samal ajal töötati Moskvast vabariikide tarbeks välja määrusi, mis võeti vastu NSVL RKN ja ÜK(b)P KK määrustena ning mis kuulusid kohesele täitmisele. Määruste täitmise vastutus seati ENSV RKN või mõne rahvakomissariaadi ülesandeks.

Seadlused valmistas tavaliselt ette RKN, kes tegi vastava esitise ÜN Presiidiumile seadluse andmiseks. Kuna Presiidium käis koos korra kuus, aga vajadus seadluste järele oli tihedam,

võeti suurem osa seadlusi vastu ringküsitlemise korras (NSVL-st üle võetud praktika). Tavaks oli seadlused ühehäälselt heaks kiita, kuid oli ka erandeid. Kuna esialgu puudus RKN-l selge ettekujutus oma ülesannetest, võis seadlusi koostada ka mõni allorgan, mis tihti esitatud nõuetega kooskõlas polnud ja neid ümber tegema pidi, sedalaadi seadlused saadeti RKN-le tagasi, mõned neist ei jõudnudki kinnitamisele. ÜN Presiidiumi seadlused avaldati ENSV Teatajas, välja arvatud need mis kandsid märget: ei kuulu avaldamisele.

ÜN Presiidiumil oli ka õigus tühistada RKN määrusi ja korraldusi, samuti maakonna TSN (mille asemel eksisteerisid 1941. a veebruarist täitevkomiteed) otsuseid ja korraldusi, kui need ei vastanud seadusele.

Muud tegevused:

- Erinevad nimevahetused, ettepanekud asutuste, organisatsioonide nimevahetuse kohta esitati esmalt vastavale rahvakomissariaadile, kes palve (ühes põhjenduste, motiividega) ÜN Presiidiumile edastas.
- Aunimetuste, autasude ja väärtasjade omistamine teenekatele isikutele.
- ENSV Ülemkohtu ja ringkonnakohtute esimeeste, liikmete, rahvakaasaistujate ametisse nimetamine ja vabastamine, kohtute koosseisud olid eelnevalt kooskõlastatud EK(b)P KK-ga.
- Kohtu poolt süüdimõistetud isikute armuandmispalvega tegeles ÜN Presiidiumi juurde loodud komisjon, mis vaatas palved läbi ja tegi presiidiumile ettepanekud asja otsustamise osas.
- Lisaks laekus presiidiumile hulgaliselt ka igasugu muid palveid, kuna ei teatud kellelt probleemidele lahendust otsida.

2.1 Materjalid

ERA.R-3 Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Esimehe Kantselei

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-3>

ERA.R-437 NSVL Ülemnõukogu valimiste valimiskomisjonid ENSVs

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-437>

ERA.R-255 ENSV Ülemnõukogu valimiste valimiskomisjonid

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-255>

3 Omavalitsusasutused

Kohalikule omavalitsusele on riigi institutsionaalses ülesehituses alati oma kindel koht kuulunud. Varasema kohaliku omavalitsussüsteemi hävitamine oli üheks uue režiimi kindlustamise komponendiks, s.t olemasolevate haldusstruktuuride lammutamist ja uue NSVL eeskujule toetuva süsteemi sisseseadmist.

ENSV Konstitutsioon nägi valitsemisvormina ette **saadikute nõukogud** ja nende täitevorganitena **täitevkomiteed** (=TK). Tööraha saadikute nõukogud (=TSN) pidid olema altpoolt valitavad võimuorganid, mille baasil kujundatakse astmeliste valimiste teel võim alt üles. Selline oli nõukogude algne idee. 1940. aastal valitses olukord, kus tunduvalt mugavam oli kehtestada nõukogudeta nõukogude võim, pannes paika vaid nõukogude täitevorganid – täitevkomiteed. Selliselt 1940-41 Eestis nõukogude valimiseni ei jõutud ja võimu hakati üles ehitama tsentraliseeritud korras ülevalt alla, ametimehi ülal ametisse nimetades, mitte neid altpoolt valides.

1940. a juuni lõpus juuli alguses vabastati kõik maavanemad, juuli lõpus kõigi suuremate linnade linnapead. 25. juulist lõpetati maa-, linna-, vallavolikogude tegevus, nende ülesanded pandi **maa-, linna-, vallavalitsustele**, mis hiljem asendati täitevkomiteedega.

Esiialgu jätkasid muudetud koosseisus tööd maa-, linna- ja vallavalitsused. Küll korraldati ümber nende osakonnad. Vastavad osakonnad pidid juhtima majandust, kaubandust, haridust, kultuuri, tervishoidu, sotsiaalkindlustust jne. Osakonnad pidid alluma nii kohalikule nõukogule (mida esialgu polnud) kui vastavale rahvakomissariaadile (= RK) kas otseselt (maakondades, vabariikliku alluvusega linnades) või maakonna valitsuse/TK osakonna kaudu (maakondliku alluvusega linnades). Maavalitsuste esmaseks ülesandeks sai maareformi, linnavalitsuste ülesandeks majade natsionaliseerimise läbiviimine. Ühtlasi pidid nad ette valmistama valimised.

Peagi selgus, et valimisi ei tule, läbi ei viidud ka ENSV Ülemnõukogu valimisi, sest ei suudetud tagada poliitiliselt lojaalsete isikute pääsemist nõukogudesse. Selliselt valiti Moskva korraldusel teine tee ja valitsused kujundati TK-deks ümbernimetamise teel. Formaalselt asutati töörahva saadikute nõukogude täitevkomiteed 17.01.1941. Esmakordselt viidi TSN valimised läbi alles 1948. aastal.

1941. a jaanuari teisel poolel asusid ametisse ÜN Presiidiumi poolt nimetatud **maakondade TK-d**, mis omakorda nimetasid **valla TK-d** (alustasid tegevust 1941 veebruaris). Maakonna TK-d pidid tegelema valla TK-de järelevalvega. Ka TK-de komisjonid (rahvahariduse, tervishoiu, kaubanduse, toidlustamise, põllumajanduse, sotsiaalkindlustuse, kohaliku tööstuse jm küsimustes) määrati kindlaks TK poolt. Vajalike inimeste puudusel jäid aga paljud nõutud komisjonid TK juurde moodustamata.

Valla TK-sse kuulus **esimees, esimehe abi ja sekretär**. Senistest vallavanematest jätkas TK esimehe ametis u kolmandik. Need olid täiskohaga põhitöökohad ja muudel kohtadel nad töötada ei tohtinud, erinevalt EV aegsest (demokraatlikust) korraldusest, kus vallavanemad ja nende abid töötasid neis ametites põhitöö kõrvalt. Aluseks võeti NSVL-s kehtivad koosseisud. Kui EV-s koostas valla eelarve vallavalitsus ja raha selleks tuli kohalikest maksudest ning eelarve kinnitas volikogu, siis nõukogude ajal puudus nii maakonna kui valla TK-l eelarve koostamise õigus. Nimeliselt koostas eelarveettepaneku küll kohalik TK, kuid summad olid keskasutuste (ÜN Presiidium, RKN) poolt ette antud ja kohalik võim sai neid üksnes mingil määral ümber tõsta. Ülalpool pidi TK asjadega tegelema ÜN Presiidiumi Asjadevalitsuse organisatsioonilis-instruktiivne osakond, mis oli aga 1941. a märtsini ametnikega komplekteerimata.

TK liikmete tööjaotust on püütud mitmeid kordi reguleerida, ringlesid maakonna, linna ja valla TK põhimääruse kavad. Tööjaotused on Eesti eri paikades erinevad olnud, selle määrasid pigem ära neid koostanud ametniku oskused. Kui tööjaotused said valdades isegi loodud, siis käsuliinid ja keskasutuste osa kohalike küsimuste lahendamises oli reguleerimata. Seda üleriikliku tähendusega määrust ei sündinudki.

Esimesed nõukogude valimised toimusid:

- 1946. a veebruaris NSVL Ülemnõukokku,
- 1947. a veebruaris ENSV Ülemnõukokku,
- 1948. a jaanuaris toimusid kohalike nõukogude valimised.

Esimene kohalike nõukogusid käsitlev seadus võeti vastu 14.06.1968 – **Seadus ENSV küla ja alevi töörahva saadikute nõukogu kohta**. Seaduses määrati nõukogu moodustamise ja tegevuse põhialused, haldusüksuste loomise ja likvideerimise kord, nõukogu õigused ja kohustused, töökorraldus ja organid. 14.07.1971 järgnes **seadus ENSV rajooni TSN kohta ja seadus ENSV Linna ja linnarajooni TSN kohta**. Seadustele järgnes hulgaliselt nende komisjonide määrusi jm akte. Reaalsuses võis aga täheldada kohalike nõukogude tähtsuse jätkuvat vähenemist. 1979. a võeti vastu uued seadused kohalike nõukogude kohta. Kohalikud TSN-d nimetati ümber **rahvasaadikute nõukoguks**.

TK olulisemaks ülesandeks maal oli põllumajandusega seonduv.

Vastavalt NSVL RKN määrusele 31.12.1940 tuli sisse seada aruandlus taludes tehtavate põllutööde kohta. Aruande pidid kohalikud TK-d esitama rajoonide agronoomide kaudu maakonna maaosakonnale, kust need edasi Põllutöö Rahvakomissariaati saadeti. TK-d pidid andmeid koguma arvestusala volinike kaudu. Maakondades tuli luua volinike võrk, 1 volinik 75-80 põllumajapidamise kohta. Volinikud allusid kohalikule jaoskonnainspektorile, mis tuli luua iga 3-4 valla kohta.

Värskete ametnike suuremateks komistuskivideks said plaanide ja kõikvõimalike aruannete koostamine. Plaanid seati sisse igas eluvaldkonnas. Plaani täitmisest ja sotsialistlikust ülesehitustööst andmete saamiseks viidi sisse rahvamajanduslik arvestus – Riiklik Arvestusvalitsus.

Külanõukogud (= k/n). Sõjajärgselt ei tulnud TK-d neile pandud ülesannetega toime, nendeks olid: maareform, müügikohustuste teatavastegemine ja täitmise kontroll, põllutööde tegemise kontroll, elanike töökohustuse korraldamine, talude kohta andmete kogumine jpm. 5.12.1944 palus ENSV RKN ÜK(b)P KK-d ja NSVL RKN luba 1250 külanõukogu moodustamiseks, et paremini toime tulla riiklike ülesannete täitmisega. Esialgelt olid k/n-d mõeldud TK-de käepikendusena. Sellekohane seaduseelnõu valmis 1945. a aprilliks. Nähti ette 637 k/n moodustamine, ühes vallas keskmiselt 2-3 k/n. Suure hajaasustusega külad olid jagatud kahe k/n vahel, mistõttu võib mõni küla esineda kahes sama valla k/n-s. Kogu reform viidi läbi kiirustades ja mitte alati piirkondlikke olusid arvestades. K/n-de loomisega likvideeriti vallad kui haldusüksused, nende ülesanded pandi k/n-le.

Pärast k/n-de loomist suuremad muutused mõneks ajaks vaibusid. Suuremates asulates jätkus **alevite** moodustamine. 1950-tel hakkas k/n-de arv vähenema, mille üheks põhjuseks oli kolhooside liitmine, halduskulude kärpimine, maarahvastiku pidev vähenemine. Suuremad muutused olid 1954. aastal, mil rajoonide piire muudeti tervete k/n-de kaupa. Suur k/n-de arvu vähenemine toimus 1960. aastal, siis likvideeriti 64 k/n. Ka hilisemal ajal jätkus k/n-de arvu vähenemine ja nende piiride muutmine. Muutuste aluseks oli majandite maakasutus. Paljud k/n-d nimetati ümber keskuse asukoha järgi.

Kokkuvõtvalt tuleb tõdeda, et TK-de tegevuses piirduti paljuski loosungitega ja tõdemusega, et tegeleda tuleb kõigega. Konkreetsemaid juhiseid saadi kõrgemalt instantsilt, valdades maakonna TK-lt.

3.1 Materjalid

Omavalitsused ja täitevkomiteed:

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=258>

4 Partei

1940. a riigipöörde toimus **NSVL saatkonna** ja **Andrei Ždanovi** juhtimisel, eesti kommunistid said vaid konkreetseid väiksemaid ülesandeid, valitsuse komplekteerimisel nad ei osalenud. EKP KK meheks number 1 tehti **Karl Säre**, kellele anti ka 1940. a augustis kätte parteipilet nr 1 (üleliiduliselt oli parteipilet nr 1 reserveeritud Leninile). Tegu polnud vangla- või juunikommunistiga vaid NL-s ettevalmistatud tegelasega (nagu ka Karotamm). Kommunistid ei tegutsenud EV-s poliitilise erakonnana, oli olemas kommunistide põrandaalne rühmitis, mis täitis Kommunistliku Internatsionaali ja ÜK(b)P KK korraldusi, mis olid suunatud Eesti omariikluse õnnestamisele.

EKP legaliseeriti 4. juulil 1940. 8. oktoobril ühendati EKP ÜK(b)P-ga ja nimetati ümber **EK(b)P-ks**. EK(b)P põhikirja aluseks 1940. aastal sai 1939. a partei 18. kongressil muudetud põhikiri.

1952. a nimetati ÜK(b)P ümber NLKP-ks ja EK(b)P vastavalt siis **EKP-ks**. 19. kongressil (1952) muudetud põhikiri ei erinenud varasemast, kuid oli lakoonilisem ja väiksemamahulisem. Põhikirjas tehti muudatusi ka hilisematel kongressidel (1961, 1964, 1971).

Partei kõrgem organ oli **kongress**. KP oli üles ehitatud demokraatliku tsentralismi põhimõttel, organid valiti organisatsiooni siseselt alt üles. Kommunistid valisid **delegaadid** partei kongressile (või konverentsile), mis valis saadikute hulgast komitee.

Alates 1934. aastast kutsuti kongress kokku iga 3 aasta tagant, alates 1961. aastast iga 4 aasta tagant, hiljem 5 aasta tagant. Liiduvabariikide kongressid toimusid 4 aasta tagant, Eestis alates 1966. aastast iga 5 aasta tagant. Vajadusel võidi kokku kutsuda **erakorralisi kongresse**. Kongressidevahelisel ajal võidi kokku kutsuda **konverentse**. Konverentsi otsused kinnitas KK.

Esimene legaalne EK(b)P kongress, arvuliselt küll 4. kogunes 5.-8. veebruarini 1941. Eelmised kolm kongressi olid toimunud Eestis pööranda all 1920-22. Järgmine 5. kongress toimus alles 1948. aastal. Viimane 1991. aastal.

4.1 Keskkomitee

Kongressidevahelisel ajal oli partei kõrgem juhtiv organ kongressil valitud **Keskkomitee** (=KK). 1940. a septembris kuulus EKP KK-sse 12 liiget. KK liikmete arv oli periooditi erinev. 1941. a EKP kongressil valiti KK-sse 33 liiget ja 7 liikmekandidaati. Alates 1948. a-st liikmete arv järjest kasvas. 1952 oli 68 liiget ja 19 liikmekandidaati; 1958 olid need arvud 85 ja 32; 1976 oli 125 ja 65.

Partei KK koosolekut nimetati **KK pleenumiks**, kuhu kutsuti kogu KK. Need pidid toimuma kord 4 kuu tagant, alates 1961. aastast kord 6 kuu tagant, liiduvabariikides 3 ja 4 kuu tagant.

Pleenum valis partei juhtimiseks pleenumite vahelisel ajal **poliitbüroo** (kuni 11 liiget, neist 4-5 pidid olema KK sekretärid). Vahemikus 1952-66 nimetati poliitbürood KK Presiidiumiks. Liiduvabariikide tasandil oli nimetuseks lihtsalt büroo.

KK struktuur koosnes 3 üksusest – büroo, sekretärid (sekretariaat), KK aparaat oma struktuuriga.

1940. koosnes EKP büroo 7 liikmest, 1941 kasvas 9 liikmeni ja püsis mõningate eranditega sellisena 1980.-ni, kui liikmete arv tõusis 13-ni. Büroo liikmeteks olid:

- KK sekretärid,
- MN esimees,
- ÜN Presiidiumi esimees,
- partei Tallinna Linnakomitee 1. sekretär,
- a/ü-te keskliidu esimees,
- ENSV julgeoleku või siseminister,
- mõni MN esimehe asetäitjatest.
- teisi erineva positsiooniga kommuniste nagu ministreid, osakonnajuhatajaid, sõjaväe esindajaid, partei ja riigi kontrollorganite juhte.
- Büroo istungitel osales ka NLKP KK vaatlejaid, EKP KK liikmeid jt juhtivtöötajaid.

Büroo istungid toimusid keskmiselt kord nädalas või pisut harvem (3 korda kuus). Büroo funktsioneeris madalamate parteiorganite kontrollorganina, kuulas ära aruandeid,

informatsiooni otsuste täitmise kohta. Bürool võeti vastu MN ja EKP KK määrusi, mis allkirjastati valitsuse esimehe ja KK sekretäri poolt. Büroo võttis vastu ka otsuseid, kinnitas ja vabastas ametist nomenklatuuri, sealt käsid läbi parteilised karistused, nende tühistamised jm personaalküsimused.

Jooksva töö juhtimiseks valis pleenum **KK sekretärid**. Sekretärid olid kõrgemad võimumehed liiduvabariigis.

- 1940. a septembris oli 1. ja 2. sekretär ning propaganda- ja agitatsioonisekretär.
- 1941. a lisandusid kaadri ja tööstuse-transpordisekretär.
- 1947. a olid ametis 1.; 2.; 3.; kaadriala; ja propagandasekretärid.
- Sekretäre oli kuni 1952. aastani 5, siis vähendati neid 3-ni,
- 1954 kasvas sekretäride arv 4-le,
- 1960 5-ni,
- 1963 6-ni.
- 1965. a-st oli EKP KK-l 5 sekretäri: 1. ja 2., tööstuse, põllumajanduse ja ideoloogia sekretär.

Kokku oli aastail 1940-90 ametis 44 EKP KK sekretäri ja 11 sekretäri asetäitjat.

1952. a detsembris moodustati **KK sekretariaat**. Sekretariaadi eesotsas oli 1952-53 ja alates 1966. aastast taas peasekretär. Sekretariaat valmistas büroole ette otsuseid ja juhtis KK jooksvat tegevust. Sekretariaat käis koos kord nädalas. Parteisüsteemis dubleeris sekretariaat osaliselt büroo tööd, kuid selle moodustamine näitas sekretäride tähtsuse suurenemist liiduvabariikide juhtimisel.

KK aparaadi moodustasid KK sekretärid, nende abid, KK osakondade vastutavad töötajad nagu osakonna juhatajad, juhatajate asetäitjad, sektorijuhatajad, grupijuhatajad, vastutavad organisaatorid, instruktorid, lektorid, šifreerijad ja pearaamatupidaja. Mingil ajal kuulusid aparaati ka KK sekretäride asetäitjad, inspektorid, nõunikud, kantselei ülem jt. KK vastutavad töötajad kinnitati ja vabastati büroo istungil, mis tuli heaks kiita NLKP KK poolt, mis võis ka büroo otsust muuta. Aparaadi ametnike arv oli kõikuv, keskmiselt üle 100 ametniku.

KK osakonnad ja nende koosseisud muutusid 1940-50-tel üsna tihti. Ka osakondade nimetustes valitseb dokumentides suur ebahühtlus, paralleelselt kasutatakse sama osakonna kohta erinevaid nimetusi! Algselt oli liiduvabariikide KK-l 5 osakonda:

- kaadri-;
- propaganda-agitatsiooni-;
- organiseerimise-instrueerimise-;
- põllumajanduse- ja
- sõjaline osakond.

EKP struktuuri hakati kujundama 1940 a septembris. 9.09 toimus KK sekretariaadi, edaspidi büroo 1. istung, protokoll nr 1. Partei 1. sekretär oli **Karl Säre**, 2. sekretäriks sai **Nikolai Karotamm**, propaganda- ja agitatsiooni sekretäriks **Neeme Ruus** (olles jätkuvalt ka sotsiaalminister). 1941 a kongressil pidi ta loobuma sekretäri kohast tegevuse tõttu EV-s. Tema asemele valiti mais **August Sipsakas**. 1941. a jaanuaris lisandus veel üks sekretäri koht kaadri alal **Adolf Pauk**.

1. sekretärile allusid kõik nõ võtmestruktuurid:

- kergetööstuse,
- kohaliku tööstuse,
- rahanduse,
- kaubanduse,
- siseasjade,
- kohtu rahvakomissariaadid;

- riiklik plaanikomitee,
- a/ü-te keskliit.

Kohtu ja prokuratuuri juhtivate töötajate paikapanemine toimus koheselt KK kaudu.

2. sekretärile allusid:

- põllutöö,
- kommunaalmajanduse,
- töö rahvakomissariaadid;
- ELKNÜ organisatsioonilised küsimused,
- protokollid.

Propaganda- ja agitatsiooni sekretärile allusid:

- hariduse,
- tervishoiu,
- sotsiaalkindlustuse rahvakomissariaadid;
- ELKNÜ küsimused propaganda ja agitatsiooni alal,
- Eesti Telegraafiagentuur (ETA).

Pärast 28. üleliidulist parteikonverentsi Moskvas (15.-20.02.1941), mis keskendus tööstuse ja transpordi küsimustele, seati parteikomiteedes märtsis sisse tööstuse ja transpordi sekretärid, **Herman Abron** ja **Fjodor Okk**. Seejärel tehti muutusi ka parteilises juhtimises.

1. sekretärile allusid:

- KK sõjaline osakond,
- rahandus-majandussektor,
- erisektor,
- ENSV ÜN Presiidium,
- RKN,
- mitu rahvakomissariaati.

2. sekretärile allusid:

- põllumajandusosakond,
- ENSV Põllumajanduspank,
- ENSV Arvestusvalitsus,
- rahanduse rahvakomissariaat,
- riigipanga Eesti osakond,
- riiklik plaanikomisjon.

Osakondade alluvus sekretärilele muutus hiljem veel korduvalt.

KK erisektor (1966. a-st **üldosakond**) täitis parteiaparaadi kantselei ülesandeid, korraldas ja kontrollis dokumentide liikumist KK-s jt asutustega ning kirjavahetust. Valmistas ette KK büroo istungeid, töönõupidamisi, koostas protokolle, tõlkis, säilitas, saatis neid parteikomiteedele jt asutustele. Teostas dokumentide kontrolli ja säilitamist KK-s, kindlustas dokumentide salajasuse, kontrollis büroo otsuste täitmist osakondade poolt. Tegeles sisse- ja väljasõidu küsimustega. Erisektoris oli protokolliosa, šifreerija, ridamisi tehnilisi töötajaid, kullerid, ekspediitorid, tõlgid. Oma funktsioonide poolest oli erisektor salaosakond, KK salajane kantselei, kus alluti kindlatele konspiratsiooni ja salajase asjaajamise reeglitele.

Repressiivorganite tegevuse KK poolne suunamine käis alates 1948. aastast läbi administratiivosakonna, enne selle loomist läbi erisektori. Aastatel 1989-91 kandis riigi-õiguse

osakonna nime. Osakonda on nimetatud ka julgeoleku osakonnaks. Oma töö tulemustest informeeris osakond KK 2. sekretäri. Osakonna ülesandeks oli:

- repressiiv- ja kuritegevusega seotud direktiivide rakendamise kontrollimine kohtadel. Nagu banditism, hulkurlus, miilitsa ja prokuratuuri töö, repatriantide ja sakslaste küsimused jne;
- repressiivorganite kaadripoliitika;
- õiguskaitseorganite parteialgorganisatsioonide tegevus;
- erakorraliste sündmuste lahendamine, mille kohta olid laekunud avaldused-kaebused ja mis olid KK tasemel olulised.

Osakond kureeris ENSV Prokuratuuri, Ülemkohtust, Riikliku Arbitraaži, Sise-, Justiits-, Julgeolekuministeeriume, Injurkolleegiumi, Tsiviilkaitse Staapi, Sõjakomissariaati, ALMVÜ-d. Arhiivis on selle osakonna materjalidest talletatud vähe, õieti ei teatud ka KK teistes osakondades täpselt millega administratiivosakonnas tegeldakse.

Tervikuna oli kogu partei tegevus **rangelt salastatud**. Funktsionääridel oli saladuse hoidmise kohustus, mida ei tohtinud mingil viisil ega kellegagi jagada. Ametisse asudes täideti paber riikliku saladuse hoidmise kohustuse kohta. Riikliku saladuse paljastamise eest tuli kanda vastutust. Ametnik pidi teavitama muudatustest ankeediandmetes, s.h ka sugulaste ja tuttavate kohta, kes olid seotud välismaaga või sõitnud välismaale.

Sõjajärgsest perioodist rääkides tuleb tähelepanu juhtida aastatel 1944-47 Tallinnas tegutsenud **ÜK(b)P KK Eesti büroole**, mis kontrollis eesti kohalike kommunistide tegevust ja mis pidi aitama kohalikel lahendada nende ülesandeid, parandada partei tegevust. See oli vahelüli kohaliku KK ja ÜK(b)P KK vahel, järelevalveorgan. Bürood juhtis 1944-46 **Nikolai Šatalin**. Esialgsest olid büroos Karotamm ja Veimer, hiljem mitte. Büroo liikmed osalesid KK büroo istungitel, mitmed küsimused arutati enne otsuste tegemist läbi Eesti bürooga. Eesti Büroo kureeris ENSV SARK-i tegevust ja tegi pidevalt etteheiteid kaadri valikute osas, kuna "klassivaenlastega" võideldi liiga nõrgalt. 1947. a ärakaotatud ÜK(b)P KK Eesti büroo aparadi funktsioonid võttis üle **ÜK(b)P KK brigaad**, mis kogus andmeid olukorrast Eestis.

Sõjajärgsel ajal, 28.10.1944 valiti EK(b)P KK 1. sekretäriks **N. Karotamm**, kelle vastutusallas oli partei üldjuhtimine ja KK parteiorganisatsiooniline töö, mille järele valvas ka ÜK(b)P KK Eesti büroo. Samuti tegeles ta aktiivselt põllumajandusküsimustega, vastava ala sekretäri nüüd enam KK-s polnud. Kuid põllumajandusest sai terav päevapoliitiline küsimus, millega hakkas 1. sekretär isiklikult tegelema.

KK 2. sekretäriks sai **Sergei Sazonov**, kes tegeles tööstuse, ehituse, transpordi ja kaubandusega. Tema vahendas ka KK osakondade aruandeid ÜK(b)P KK-le. Sazonovi puhul tasub ära märkimist, et EK(b)P KK pleenum, mis pidanuks olema kõrgeim instants parteidemokraatia printsiibi alusel, kinnitas mehe ametisse alles kolmandana. Enne seda oli mehe ametisse kinnitanud EK(b)P KK Büroo, mis palus oma otsuse kinnitada ÜK(b)P KK-l, tegu oli kõrgel parteilisel positsioonil oleva isikuga, nõ Moskva emissar. Temast sai alguse tava, et KK 2. sekretär polnud isegi mitte Venemaa eestlane, vaid umbvenelane. 1948. a edutati ta Moskvasse ÜK(b)KK osakonnajuhatajaks.

1944. aastal loodi EK(b)P KK struktuuris ka sekretäri asetäitjate ametikohad, kes olid konkreetsete majandusharudega seotud KK aparadi funktsionäärid ja ühtlasi ka osakondade juhatajad. Enamik asetäitjaid kinnitati ametisse 1945.-46. aasta jooksul. 1948. a detsembris tehti KK-s ümberkorraldused, mille käigus kaotati asetäitjate kohad. KK sekretärid jaotasid omavahel ära KK osakondade juhtimise. Suuremad muutused osakondade ümberjagamises toimusid pärast 8.pleenumit.

KK koosseis annab panoraamse ülevaate **ENSV nomenklatuurist**, tippeliidist. KK liikmeskonda kuulusid alati järgmised rühmad:

- ENSV juhtkond (KK büroo, sekretariaat, kes kujutasid endast kohalikku seadusandlikku võimu);
- EKP KK aparaadi juhtkond (tegelik täidesaatev võim);
- EKP kohalike komiteede juhtkond (rajooni-, maakonnajuhid);
- ENSV ministrid (ametkondlikud juhid);
- sõjaväe kõrgem juhtkond;
- kohaliku haldusaparaadi kõrgem juhtkond (TK-de esimehed jms);
- organisatsioonide nagu a/ü, komsomol, loomingulised liidud tippjuhid;
- suuremate majandus- ja kultuuriasutuste juhid (kombinaadid, trustid, kõrgkoolid, TA).

Nomenklatuuri kuulus kogu Ülemkohtu koosseis, 1947. a kevadest ka rahvakohtunikud. Partei juhtivate organite hulka kuulusid ka revisjoni- ja kontrollkomisjonid. Nomenklatuur tähendas partei- ja administratsioonifunktsionääre, kes olid sätestatud kõigil elualadel. Nomenklatuuri suurus, kohtade arv oli kõikuv. Parteiline nomenklatuur oli mehhanism, mille abil kontrolliti partei liikmeid nende teatud soodustuste andmise teel, kui nad olid nomenklatuursetel ametikohtadel.

4.2 Partei algorganisatsioonid

Partei pidi kasvama hakkama altpoolt, madalamalt tasandilt – **algorganisatsioonidest**.

EK(b)P KK otsuses partei struktuurist 18.09.1940 oli kirjas, et partei aluseks on partei algorganisatsioonid ning need tuleb luua vabrikutes, tehastes, ametiasutustes jne. Algorganisatsioonis kus oli vähemalt 15 parteiliiget valiti **sekretär** ja **büroo**, kuhu kuulus 3-5 liiget. Partei linna- ja rajooniorganisatsioone juhtis **KK**, kes samuti kontrollis nende tegevust ja kuulas ära nende aruanded.

1941. aasta kevadel hakati ametisse määrama **partorge** tähtsamatesse valitsusasutustesse, koolidesse, tööstus- ja põllumajandusettevõtetesse; partorg pidi asutuse juhi kõrval osalema asutuse tegevuse reaalses juhtimises, eelkõige tähtsamate poliitiliste otsuste langetamises ja kaadripoliitika suunamises. Kuid enne sõda loodud parteialgorganisatsioonidest me tõsiselt võetavalt rääkida ei saa. Seepärast oli parteiorganisatsioonide tööle saamine maapiirkondades sõjajärgselt karmiks käsuks.

Parteilaste leidmisega maale oli tõsiseid probleeme, millega tegeles **EK(b)P KK organiseerimise-instrueerimise osakond** (1944-48), kelle ülesandeks oli:

- parteiorganisatsioonide loomine;
- kontrolli teostamine üleliidulise ja Eesti KP KK ja RKN määruste täitmise üle;
- töö komsomoli ja a/ü-tega; uute võimuorganite k/n-de loomine;
- perioodiliste informatsioonide koostamine, info ettevalmistamine ÜK(b)P KK-le. Statistilised kokkuvõtted tuli esitada iga 5 päeva tagant.

Osakonnale laekusid kõik maakonna- ja linnakomiteede protokollid. 1948. a ühendati KK kaadriosakond ja organiseerimise-instrueerimise osakond ühtseks **partei-, a/ü-te, komsomoliorganite osakonnaks**, mis oli üks suuremaid KK osakondi, mis jagunes omakorda 5 sektoriks.

1944. aasta sügisel algas parteiorganite ülesehitamine maal uuesti partorgide ametisse nimetamisest. Partei algorganisatsioonide loomine oli esialgu võimatu, kuna partei põhikirjas nõutavat 3 partei liiget praktilisest üheski vallas ei olnud. Partorgidele seatud ülesanne oli "tagada parteiline juhtimine valdades", nende peamine eesmärk oli partei kohaloleku demonstreerimine, informatsiooni kogumine ja edastamine kõrgematele parteiorganitele.

Esimesi ametisse pandud partorge käsitleti ajutistena. Oluline on tähele panna, et partorge ei käsitletud vallapõhisena vaid tasandipõhisena, s.t vallapartorg pidi olema universaalne parteitöötaja, kes pidi hakkama saama mistahes valdkonnas. Usaldusväärsel partorgil oli hiljem võimalus karjääri tehes tõusta järgmisele maakonna või keskvõimu tasandile. Partei põhikirja järgi võis partorgina töötada vähemalt aastase staažiga partei liige. Seda nõuet oli

Eestis võimatu täita ning sestap küsiti Moskvast eraldi luba nimetada partorgiks partei liikmekandidaate. Enamus 1944. a partorgidest olidki partei liikmekandidaadid, algharidusega ja eesti rahvusest. 1946. a veebruaris olid u pooled partorgid demobiliseeritud sõjaväelased, enamasti Eesti Laskurkorpusest. Lisaks saadeti vallapartorgideks maakonnakomiteede töötajaid, nõukogude asutuste töötajaid ja komsomolitöötajaid.

Algorganisatsiooni loomiseks pidi vallas olema vähemalt 3 partei liiget, piirarvu täitmiseks otsustati partei liikmekandidaatide kõrval ära kasutada ka komnoori. 21.02.1945 võttis EK(b)P KK büroo vastu otsuse partei- ja komsomoligruppide (dokumentides partei-komsomoli grupid või partkomsomoli grupid) moodustamiseks ENSV valdades. Partei-komsomoli grupid moodustati nendes valdades, kus oli 1-2 parteilast ja vähemalt 1-2 komnoort.

Algorganisatsioonide loomist hakati forsseerima 1945. aasta suvel, **1. juuliks 1947** olid parteiorganisatsioonid olemas kõikides valdades. See ei tähenda, et kõik need oleks kohe tegutsema hakanud, sest organisatsiooni töö tegelik käivitumine võis toimuda oluliselt hiljem, kui selle vormiline moodustamine vastavate otsustega.

Uued institutsionaalsed ümberkorraldused partei võimu suurendamiseks toimusid 1947. a suvel, kui hakati moodustama **valla tasandi parteikomiteesid**. Vallakomitee sai luua juhul kui vallas oli 10 parteiliiget, nii suuri algorganisatsioone oli siis Eestis u 90. Vallakomitee moodustamisega kaasnes hulk bürokraatlikke formaalsusi, EK(b)P KK pidi eraldi otsustega kinnitama vallakomitee moodustamise ja määrama ametisse vallakomitee sekretäri. Maakonnakomitee pidi vormistama vähemalt seitse eraldi otsust. Valla parteilaste ülesandeks jäi õigel ajal koosolekul kohal olla ja hääletada.

Vallakomitee erinevus valla algorganisatsioonist seisnes võimu ulatuses. Selle ülesanne oli valla kogu parteitöö juhtimine, antud funktsioon kattus vallapartorgi omaga, mistõttu vallakomitee loomisel kuulus partorgi koht kaotamisele. Osa seniseid vallapartorge said loodavate vallakomiteede sekretärideks. Vallakomitee sekretäri ametikohta loeti võrreldes vallapartorgi omaga parteihierarhias tähtsamaks ning partorgi üleviimist vallakomitee sekretäriks käsitleti edutamisenä. Vallakomiteede sekretäride ja partorgide kaader oli suhteliselt sarnane, ainuke erinevus oli parteipoliitilise hariduse määras, mida sekretärid olid omandanud rohkem kui partorgid.

Pärast 1950. aasta haldusreformi säilisid territoriaalsed parteiorganisatsioonid eelkõige külanõukogude piirkondades ning üksikutes alevites. Siis seati suund kommunistide koondamisele asutuste või organisatsioonide kaupa, mitte enam vastavalt territooriumile. Parteis mõisteti, et töökohta koondunud inimesi on sel moel lihtsam kontrollida kui territoriaalsel alusel organiseeritud ja erinevates kohtades töötavaid inimesi. Territoriaalsete parteiorganisatsioonide tähtsus hakkas pärast valdade kaotamist kaduma. Nende arv hakkas hüppeliselt kahanema 1956.–57. aastast, kuid päriselt ei kadunud see institutsioon kuni ENSV lõpuni.

4.3 Materjalid

ERAF.1 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERAF.1>

Oblasti- ja maakonnakomiteed:

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=168>

Algorganisatsioonid:

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=173>

ERAF.1000 – Kolleksioon EKP vallakomiteed 1944-50

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERAF.1000>

ERAF.401 – Kolleksioon EKP valdade, alevite parteialorganisatsioonid ja täitevkomiteede algorganisatsioonid 1945-60

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERAF.401>

NB! 2008. a algas ERAF fondide liitmine, seepärast võivad kasutatud viidetes olla erinevad leidandmed.

Kasuta kogumikke:

EKP KK organisatsiooniline struktuur 1940-1991. Tallinn, 2002.

Eestimaa kommunistliku partei kohaliku organisatsioonid 1940-1991. Tallinn, 2005.

EKP KK Büroo istungite regestid. I. 1940-1954. Tartu, 2006. II. 1954-1971. Tartu, 2011. III. 1971-1991. Tartu, 2011.

5 Ministeeriumid

Enamik ministeeriume nimetati 1940. a ümber **rahvakomissariaatideks** (=RK). Rahvakomissarid nimetas ametisse ja vabastas ametist ENSV ÜN, selle vaheaegadel ÜN Presiidium. Ettepanekud koosseisu kohta tegi RKN esimees.

Sõjajärgselt (1946) tugevnesid NSVL poliitilises ladvikus meeolud, mille kohaselt tulnuks riiklik juhtimine ümber korraldada. Vastavalt NSVL ÜN 15. märtsi 1946. a seadlusele "NSVL RKN ümberkujundamise kohta NL Ministrite Nõukoguks ning liidu- ja autonoomsete vabariikide RKN ümberkujundamise kohta liidu- ja autonoomsete vabariikide MN-ks" otsustas ENSV ÜN Presiidium 25. märtsil 1946 teha ka Eestis sellekohased ümberkorraldused. Eestis tähendas reform esialgu seda, et RK-dest said **ministeeriumid**. Struktuurimuutused toimusid ministeeriumiti erinevalt, kus vähem kus rohkem. Selgemalt olid täheldatavad suuremad kaadrimuutused.

NSV Liit toimis kaksikriigina – ühelt poolt valitses riiklik juhtimine, mis oli teisalt dubleeritud ainuparteilise juhtimisega. Vaid Hruštšovi sula tõi kaasa ajutise detsentraliseerimise kampaania. Üsna tüüpiliselt oli eri ametkondade koostöö tihti reguleerimata, iga asutus püüdis oma valdkonda juhtida teistega kooskõlastamata. See tõi kaasa igasuguste korralduste massi.

5.1 Kohtusüsteem

EV Kohtuministeeriumist sai **ENSV Kohtu Rahvakomissariaat**. ENSV konstitutsiooni §45 kohaselt allus Kohtu RK nii ENSV RKN-le (valitsusele) kui NSVL Kohtu RK-le. Rahvakomissariiks sai **Aleksander Jõeäär**. Kogu süsteem tuli viia vastavusse NL Kohtu RK-i omaga. RK tegevus ja haldusala juhtimine käis Moskva juhtnööride alusel. RK ülesandeks oli:

1. kontrollida ja teostada järelevalvet ENSV kohtute tegevuse üle;
2. suunata rahva- ja maakonnakohtute otsuste peale esitatud kaebused läbivaatamiseks ja otsustamiseks Ülemkohtule;
3. anda instruksioone kohtute töö paremaks organiseerimiseks;
4. organiseerida ja juhtida advokatuuri, notariaadi, kohtutäiturite tööd;
5. vaadata läbi seaduste, seadluste, määruste projektid;
6. anda juriidilist konsultatsiooni valitsusele ja RK-dele;

7. kodifitseerida õigusakte, tõlkida NL õigusakte eesti keelde;
8. kaadri ettevalmistamine ja täiendõpe kohtuinstiitutsioonidele.

Need ülesanded olid ära jagatud 5 osakonna vahel: kohtute, kodifitseerimise (seaduseelnõude väljatöötamine, tõlked), kaadri, üldosakondade ja kohtuliku ekspertiisi instituudi vahel.

Olulisemaks ülesandeks oli **kohtureformi** läbiviimine. Eialgu pandi TK-le ka sinnamaani vallakohtutele kuulunud eestkoste ja hoolekande funktsioonid. Vallakohtud likvideeriti 1.02.1941 VNFSV Abielu, perekonna ja hooldamise kohta käivate seaduste koodeksi ajutise rakendamise ENSV-s.

1940. a septembris saadeti Moskvasse EV kohtusüsteemi kirjeldus ja oodati sealt vastavaid korraldusi süsteemi muutmiseks. Eesti maakonnakohtute asemele soovitati organiseerida **ringkonnakohtud**. Reform käivitus 1940. a novembris. ENSV ÜN Presiidiumi seadluse kohaselt muudeti senised jaoskonnakohtud **rahvakohtuteks**; Kohtukoda **Ülemkohtuks** (ülemkohtute staatus liiduvabariikides on võrreldav tsaariaegsete ringkonnakohtutega). Ülemkohtust sai ENSV kõrgeim kohus. Senine riigi kõrgeim kohus ehk Riigikohus likvideeriti. **Ringkonnakohtud** jäid eksisteerima samanimeliste kohtutena. Ringkonnakohtuid oli 5: Tallinn, Tartu, Rakvere, Viljandi ja Kuressaare. ENSV RKN 22.11.1940 a määrus nägi ette 75 rahvakohtu ja 45 notariaalkontori loomise.

Eestis tegutsesid ka **NSVL erikohtud**, mis moodustati NSVL ÜN määramisel.

Kui 1944. a sügisel taastati Eestis nõukogude justiitshalduse süsteem, jäid kohtusüsteemi taastamisel ellukutsumata ringkonnakohtud, nende funktsioonid anti üle Ülemkohtule. Taastati 70 rahvakohtu jaoskonda.

Kui vahele jätta oblastieksperiment, jäid suuremad muutused justiitssüsteemis 1950-te teise poolde, mis algas 1956. a NSVL Kohtuministeeriumi kaotamisega. Selle asemele asutati NSVL MN juurde **Juriidiline Komisjon**, kellele läks üle üks osa ministeeriumi ülesannetest, see puudutas eelkõige seaduseelnõude väljatöötamist, seaduste süstematiseerimist ja kodifitseerimist.

Mitmed varasemad NSVL Kohtuministeeriumi funktsioonid läksid üle liiduvabariikide kohtuministeeriumidele, mis tõi kaasa vabariiklike ministeeriumite reorganiseerimise. Selle käigus läks nt kohtute haldamise ülesanne liiduvabariikides Ülemkohtule. Ühtlasi suurendati ka NSVL Ülemkohtu funktsioone. Eestis likvideeriti Kohtuministeerium ja moodustati **Juriidiline Komisjon** MN juurde 1960. aastal.

Muutusi tehti ka seadusandluses. NSVL pidas oluliseks välispoliitiliselt näidata, et liiduvabariigid muutuvad enam iseseisvateks. NSVL ÜN 6. istungjärgul (11.02.1957) vastuvõetud seadlusega laiendati liiduvabariikide õigusi õigusloome osas, andes neile õiguse välja töötada oma seadusandlikke akte. Seda otsust on hinnatud kui võimaluse andmist sõjajärgse põlvkonna juristidele omandada mingeid kogemusi iseseisva seadusloome alal, mis tuli kasuks Eesti omariikluse taastamisel.

23.04.1957 moodustas ENSV ÜN Presiidium komisjonid ENSV kohtukorralduse seaduse, kriminaalõiguse, kriminaalprotsessi, tööõiguse, perekonna-, abielu-, eestkosteseaduste koodeksi projektide väljatöötamiseks. Siit algas üleminek VNFSV seadustelt viimastega sisuliselt ka edaspidi väga seotud, kuid formaalselt ENSV oma õigusaktidele. Seadusloometöösse olid sel perioodil kaasatud pea kõik ENSV juristid. ENSV ÜN poolt võeti vastu ENSV kriminaal- ja kriminaalprotsessikoodeks aastal 1961; tsiviil- ja tsiviilprotsessikoodeks 1964; abielu- ja perekonnakoodeks 1969; maakodeks ja parandusliku töö koodeks 1970.

Juba küllalt reformi alguses sai selgeks, et nt advokatuuri, prokuratuuri, vanglate jne allutamine Ülemkohtu haldusalasse pole otstarbekas. Poliitiline otsus taastada NSVL-s

justiitsministeeriumid võeti vastu 1970. aastal. **ENSV Justiitsministeerium** allus nii ENSV MN-le kui NSVL Justiitsministeeriumile. Struktuur saadi paika 1972. aastal.

Justiitsministeeriumi ülesandeks oli:

- ENSV rajoonide (linnade) rahvakohtute juhtimine;
- seadusaktide süstematiseerimine, kodifitseerimine;
- notariaal- ja kohtuekspertiisi asutuste juhtimine;
- advokatuuri ja perekonnaseisuorganite juhtimine.

Juriidilise Komisjoni ja seadusandluse süstematiseerimisega seotud osakondade baasil moodustati ministeeriumisse (1973) seaduseelnõude osakond; süstematiseerimise osakond; ja ENSV Seaduste Kogu osakond.

1970. a-te keskpaigaks oli ENSV-s kujunenud kaks seadusandlikku süsteemi, mis põhinesid ENSV ja NSVL seadusandlikel aktidel, süsteem vajab korrastamist. 1976 leiti, et tuleb koostada laiahaardeline nõukogude õiguse kogu, millest kujunes üks Justiitsministeeriumi pikaajalisemaid töid, mis jäigi pooleli. 1970. aastad olid seotud ka uute konstitutsioonide vastuvõtmisega.

Eesti Ülemnõukogu 7. augustil 1990 vastu võetud otsus "**Eesti Vabariigi ja NSVL suhete kohta**" lõpetas eesti juristide hinnangul juriidiliselt Eesti väljumise NSVL konstitutsiooni ja seaduste toime alt.

5.2 Majandus

Eesti majanduse areng pandi sõltuvusse NSVL vajadustest, Eestit käsitleti kui vallutatud ala. EKP roll majanduse ümberkorraldamisel oli esialgu võrreldes sõjajärgsete aastatega tagasihoidlikum. 1940. aasta tõi kaasa maareformi, natsionaliseerimise, millega loodi vajalik majanduslik baas NSVL mudeli, rahvamajanduse arendamiseks. Esimesed ümberkorraldused viidi ellu täitevvõimu poolt. 1940. a septembris allutati enamik majandusega seotud rahvakomissariaate EK(b)P KK 1. sekretärile K. Särele. Põllutöö ja kommunaalmajandus 2.sekretärile N. Karotammele.

Majanduses algasid **natsionaliseerimised**, ENSV majanduslikuks aluseks oli sotsialistlik majandussüsteem ja tootmisvahendite sotsialistlik omandus. Natsionaliseeriti tööstus- ja transpordiettevõtted, pangad, suuremad elumajad. Erakätesse jäid esialgu vaid maal asuvad väikeettevõtted.

Deklaratsioon maa kuulutamisest kogu rahva omanduseks sätestas talupoegadele antava maa ülemmääraks 30 ha. Kogu ülejäänud maa arvati riiklikku maafondi. See tekitati kirikult, omavalitsuselt, Eestist lahkunud isikutelt konfiskeeritud maavalduste, suurtalunikelt tehtud äralõigete baasil. Seda kõike serveeriti ajalehtedes kui tööliste tõelise tahte elluviimist. Nõukogude ajale oli iseloomulik, et otsuseid tehti toonitatult rahva tahtel.

Maareformi läbiviimiseks moodustati Maata ja Vähese Maaga Talupoegade Maaga Varustamise Peakomitee. Kohtadel moodustati maa- ja vallavalitsuste juurde 3-liikmelise maakomiteed. Maakonna maakomitee juurde määrati ka eksperdid. Ühes maa ümbermõõtmistega algas ka maasoovijate registreerimine.

Sõjajärgselt 17.09.1944 võttis ENSV ÜN Presiidium vastu seadluse kõigi 1940. ja 1941. a natsionaliseeritud maade taasriigistamise kohta. Endistele omanikele võis jätta varasema 30 ha asemel 20 ha. Riigistamisele kuulusid peremeheta ja "rahvavaenlaste" maad. "Sakslaste käsilastele" võis maad jätta 5-7 ha. ÜN Presiidiumi seadluse põhjal võeti vastu ka ENSV RKN ja EK(b)P KK samasisuline määrus, mille elluviimiseks moodustati Maakorralduse Peakomisjon.

Eesti põllumajandusliku tootmise üksustena eksisteerisid pärast sõda **talumajapidamiste** kõrval ka **sovhoosid**. Riiklikes majandites propageeriti loomakasvatust. 1947. a hakati Baltikumis looma **kolhoose**. Kolhoosidest pidid saama näidistootmisüksused kaasaegse tootmistehnika baasil **masina-traktorijaamad** (=MTJ-de) ümber. Pärast kollektiviseerimist sattus põllumajandus sügavasse kriisi. 1958. a kaotati masina-traktorijaamad, nende tehnika anti kolhoosidele, sovhoosidele. Põllumajandus hakkas kaosest toibuma 1960-tel.

Natsionaliseerimise kohustus tehti omavalitsuste ülesandeks, mille täitmist kontrollisid rahvakomissariaadid. Natsionaliseerimisprotsess toimus NSVL-st saadetud juhendite kohaselt. Natsionaliseerimise koordineerimiseks moodustati 1940 juuli lõpul Natsionaliseerimise Peakomitee. Peakomitee ülesandeks oli natsionaliseerimisnimekirjade koostamine ja majandusministeeriumi kaudu valitsusele kinnitamiseks esitamine. Kinnitatud nimekirjad avaldati Riigi Teatajas, mis kandsid siis peaministri, majandusministri ja 1940. a juulis ka presidendi allkirja. Peakomitee koostas natsionaliseerimise korraldamise seaduse, mis protsessi reguleeris.

Olulisemaks peeti suurtööstuse ja pankade natsionaliseerimist. Hinnanguliselt jõuti aastaga natsionaliseerida üle 900 tööstusettevõtte. Natsionaliseeritud kaubandusettevõtteid hakati majandama uut viisi, korraldati ümber nende alluvus. Nt allusid raamatukauplused Hariduse RK-le, apteegid Tervishoiu RK-le. Igale kauplusele kirjutati ette müügiplaan. Kuna keskasutused Moskvast ei tundnud kohalikke eripärasid, ega teadnud, et Eesti maaelanikud teevad tihti oste linnades, osutusid maakaubandusele ettekirjutatud müügiplaanid liiga kõrgeks.

Nõukogude võimu kannakinnitust iseloomustab ka **korterite ja ruumide sundkorras kasutamisele võtmine**, mida korraldas Kommunaalmajanduse Rahvakomissar. Otsustajaks oli Majutamise Komisjon, kuhu kuulusid ka EKP esindaja, Balti sõjalaevastiku, Punaarmee ja NSVL siseasjade rahvakomissariaadi esindajad. Komisjoni otsused kinnitas ENSV RKN. Majutamise Komisjon likvideeriti 1.04.1941. Täitevkomiteede juurde moodustatud korterikomisjonid korraldasid korterite jaotust, paigutasid üürnikke ümber ühest korterist teise, jälgisid korterisse määratud elanike tihendamise täitmise järgi. Sundkorras kasutusele võetavate korterite elanikud pidid elukohast lahkuma äärmiselt lühikese etteteatamisega. On teada juhtumeid, kus korter tuli vabastada sama päeva õhtuks. Sundkorras kasutusele võetud ruumid olid mõeldud ametkondadele ja sõjaväele.

Majade haldamiseks moodustati NSVL eeskujul **majavalitsused**. Sarnaselt tööstus- ja kaubandusettevõtetele hakkas elamuid üle võtma usaldusmees, hilisema nimetusega majavalitseja või majahoidja. Elamispinna majandamiseks loodi kohalike nõukogude elamufond.

NSVL majanduses oli kõige olulisem **rahvamajandusplaanide** väljatöötamine ning nende plaanide täitmise kontrollimine. Tähtsaim majandusharu oli **tööstus**. Sõjajärgselt koondus enam tähelepanu põlevkivitööstuse harude väljaarendamisele. Tööstuse eelisarendamine tekitas Eestis **tööjõupuuduse**, mida tuli teistest NSVL piirkondadest hakata juurde tooma. EK(b)P KK-sse loodi tööstuse juhtimiseks mitmeid osakondi (põlevkivi-, keemiatööstuse, kütuse- ja energeetikaosakond). Osakonnad kontrollisid RK-te (ministeeriume), liidulise alluvusega ettevõtteid, mida valitseti üleliiduliste ministeeriumide poolt, ka valitsusi ja truste, mis olid samuti üleliiduliste ministeeriumide või valitsuste valitsemise all. Selliseid üleliidulisi ettevõtteid oli rasketööstuses päris palju:

- kombinat Eesti Põlevkivi allus NSVL Söetööstuse ministeeriumile;
- valitsus Eesti Energia allus NSVL Elektriijaamade ministeeriumile;
- trust Põlevkivigaasiehitus allus NSVL Naftatööstuse Ministeeriumile jne.

Selline segane juhtimisstiil ja alluvussuhted takistasid toimiva juhtimismehhanismi sisseseadmist. Strateegilised asutused nagu nt Tallinna Sõjalaevatehas, Ülemiste veepuhastusjaam jmt oli julgeoleku 5. osakonna hallata ja kontrolli all. Eraldi kontroll oli kehtestatud merenduse, raudtee üle.

NSVL sotsialismi iseärasuseks ongi parteilise ja täidesaatva võimu põimumine ja keeruline kooseksisteerimine. Kontroll riigis oli parteiline ja tähtsamate otsuste eest vastutas partei ja parteilased.

1957. a loodi **piirkondlikud rahvamajandusnõukogud**, mis suurendasid liiduvabariikide õigusi ja võimalusi kohaliku tööstuse arendamiseks. Kuid 1964. aastal astuti tagasi tsentraliseerimise suunas, Hruštšovi reformid tühistati. Rahvamajandusnõukogud likvideeriti, tööstus suunati taas üleliidulisse alluvusse.

5.3 Materjalid

Ministeeriumide kohta vt materjale valdkonna lõikes:

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=164>

ENSV kohus: <http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=185>

Põllumajandus: <http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=207>

Tööstus: <http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=198>

Majanduse üldküsimumused: <http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=193>

6 Kirik ENSV-s

ENSV tingimustes võeti kirikutelt kõik administratiivsed õigused ja avalik-õiguslikud funktsioonid, kiriklik laulatus kaotas kehtivuse. Kiriku varad riigistati (kiriku ja kirikumaa kasutamiseks tuli TK-ga sõlmida leping), kiriklikud organisatsioonid suleti. Koolides keelati usuõpetus, suleti TÜ usuteaduskond. Kriminaalkodeks keelas usuõpetuse andmise koolides.

Saksa okupatsiooni ajal oli luterliku kiriku korralduse aluseks EELK 1935. a põhimäärus, mis taaskestestati 3.10.1941. 1944 lahkus Eestist piiskop **Johan Kõpp** ja tema esimene asetäitja **Oskar Lauri**. Kõpp pani Stockholmis aluse **EELK paguluses**, moodustas EELK Komitee, registreeris kogudusi jne. Paguluses taastati 1958 kõigi kiriku organite tegevus eksiilis. **EELK konsistoorium** ehk kirikuvalitsus asub alati peapiiskopi elupaigas. 1990 valiti EELK peapiiskopiks **Udo Petersoo** Kanadas.

1944. nov arreteeriti piiskopi teine asetäitja **Anton Eilart**, sellega katkes **EELK** juhtimise järjepidevus Eestis. 1945 valiti kirikule uus konsistoorium ja piiskopi kohusetäitja. Raamseaduseks sai ENSV RKN väljaantud **juhend usuühingute tegevuse korraldamise kohta** (võeti vastu 05.07.1945, kehtis kuni 1977.a). Kõik kogudused tuli registreerida, taotlejateks said olla 20 täisealist koguduseliiget, tegutseda said vaid need kogudused, millel oli vaimulik. 1969. a oli Eestis 145 EELK kogudust ja 15 abikogudust. 22.04.1977 kinnitas ENSV ÜN Presiidium usukondiste põhimääruse. 23.11.1949 võttis kirikunõukogu vastu EELK põhikirja (kehtis kuni 1991).

EAÕK kirik liideti **Moskva Patriarhaadiga**, EAÕK tegevus iseseisva kirikuna lõpetati, sinod saadeti laiali. 28.08.1941 kuulutas EÕAK end uuesti Moskvast sõltumatuks. 1944 läks kirikupea **metropoliit Aleksander** eksiili, jätkas juhtimist paguluses Stockholmis. 16.04.1945 moodustati Moskva patriarhile alluv **Tallinna ja Eesti piiskopkond**. 1945 võttis Vene õigeusu kiriku täiskogu Moskvast vastu uue põhikirja, mis kehtis ka ENSV-s. 1945-53 likvideeriti 16 kogudust. 24 kogudust jäi 1946. a piirimuutuste tõttu Vene NFSV territooriumile. 1965 oli ENSV-s 90 apostliku-õigeusu kogudust.

Olukorras, mis valitses 1940. aastate keskel, võis **KGB** hinnangul sidemete loomiseks nii paguluse kui vastupanuliikumisega kasu olla ka vaimulikkonnast. Kirikute, vaimulike, usklikte jälgimisega tegeles MGB "O" osakond. Surve kirikule Eestis hakkas tugevnema 1947. aastal, kui üha kõlavamalt hakati rääkima "noorte kaitsmisest usupimeduse eest".

Kiriku lõplik allutamine viidi läbi pärast 1949. a märtsiküüditamist. Peamise mõjutusvahendina rakendati meelekindlate ja rahvuslike pastorite arreteerimist või nende kaugetesse maakogudustesse saatmist ning kompromissivalmiste pastorite värbamist. 1949. a arreteeriti koos mitmete teiste pastoritega **EELK piiskopi kohusetäitja August Pähn**, keda oli püütud agendiks värvata, kuid kes hoidus agendikohustuste täitmisest eemale. 1949. a veebruaris hakkas piiskopi asetäitja alalise asendajana vikaarpiiskopi ülesannetes tööle **Jaan Kiivit**.

1949. a oktoobris tuli kokku erakorraline 13. kirikukogu, mille 44-st delegaadist 32 olid MGB agendid. Kirikukogul pandi järgmisteks aastakümneteks paika põhimõtted, millega määratleti ära EELK välispoliitiline liin s.t kirikut kutsuti üles nõ "võitlusele rahu eest". Piiskopi asetäitja **Lembit Tedderi** eestvedamiselt viidi laupäeviti Tallinnas läbi pastorite poliitõppusi.

Analoogselt EELK-ga oli julgeolekule allutatud ka EAÕK. 1.01.1949 oli operatiivarvel 88 õiguseusuvaimulikku. Pideva järelevalve all oli ka **Kuremäe klooster**, milles nähti kõige suuremat nõukogudevaenuliku elemendi koondumiskohta. Aastatel 1945-53 arreteeriti 8 kõige vaenulikumat vaimulikku.

Kiriku kui ainsa mittekommunistliku institutsiooni püsijäämine nõukogude perioodil on tunnustusväärne, nõnda samuti kui mõnede vaimulike nõukogude korda teravalt kritiseerivad väljaütlemised ja nõ ettevaatlik vastupanu, kuid Eestis tervikuna ei kujunenud kirikust olulist vastupanu ja rahvusluse keskust.

6.1 Materjalid

Koguduste materjal ei ole perioode kaupa lõhutud, vt EAA fondiloendit:

http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_main.php?id=697

ERA.R-1989. NSVL Ministrite Nõukogu juures asuva Usuasjade Nõukogu volinik ENSVs

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-1989>

ERA.R-1961. NSVL Ministrite Nõukogu ja Vene Õiguseu Kirikuasjade Nõukogu Volinik ENSVs

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-1961>

7 ENSV haldusjaotus

14.08.1940 võttis ÜK(b)P KK Poliitbüroo vastu otsuse, et Baltikumis säilitatakse olemasolev halduskorraldus. Senised administratiivsed üksused – **maakond, vald, linn** jäid püsima. Administratiivüksuste nimede muutmine tuli kinnitada NSVL tasandi institutsioonide poolt.

31. märtsist 1941 muudeti sõjalaevastiku baasina kasutatav ja peaaegu tsiviilelaniketa **Paldiski** vabariikliku alluvusega linnaks.

Haldusjaotuse ümberkujundamine algas 1945. aastal, õigemini 1944. a augustis (23.08.), mil NL ÜN Presiidium võttis vastu seadluse "**Pihkva oblasti moodustamise kohta Vene NFSV koosseisus**", millega enamuse ENSV Petseri maakonnast liideti Pihkva oblastiga. 22.11.1944 järgnes seadlus "**Narva jõe idakaldal asuvate asustatud punktide arvamise kohta Leningradi oblasti koosseisu**". Seadlustele eelnesid ENSV ÜN Presiidiumi salajased otsused,

mis 1945. a jaanuaris vormistati seadlustena ja publitseeriti. Novembris moodustati piiri kindlaksmääramiseks kooskõlastuskomisjonid. 18.01.1945 määras ENSV ÜN Presiidium oma seadlusega kindlaks piirjoone ENSV Viru maakonna ja VNFSV Leningradi oblasti vahel mööda Narva jõge. Eesti territooriumist lahutati Narva, Piiri, Raja vald ja Narva linna Jaanlinna osa. ENSV-le jäänud Petserimaa vallad ja nende osad liideti Võrumaaga. Tervikuna anti üle 6 valda, osaliselt 4 valda; üleantav territoorium oli 1135km², elanikke seisuga 1.11.1944 40709, neist Petseris 2328. Eestlasi oli elanike hulgas 5898.

Järgneva haldusjaotuse muudatusena laiendati **Tallinna administratiivpiire** (2.03.1945). Tallinna linnaga liideti Pirita, Merivälja, Iru-Lepiku, Kose asula. 1945. a mais jagati Tallinn rajoonideks: Kopli, Kesklinn, Mererajoon, Nõmme. Rajoonides moodustati tööraha saadikute nõukogude TK-d. 1.07.1946 nimetati Kopli ümber Kalini rajooniks.

1945. a alustati valdade koosseisu kuuluvate asulate omaette haldusüksusteks nimetamist. Loodi **alevid**, mis vastavalt NSVL-s kehtivatele määrangutele liigitati töölis- (nt Sompä, Ahtme, Loksa), linna tüüpi või kuurortalevikeks.

1946. a eraldati Läänemaast Hiiumaa ja moodustati eraldi **Hiiu maakond**. Kohtla-Järve ja Kiviõli asulad muudeti maakondliku alluvusega linnadeks. Aasta hiljem (1947) sai Kohtla-Järvest vabariikliku alluvusega linn.

25.02.1949. a moodustati 2 uut maakonda: Virumaa idaosast sai **Jõhvi maakond**; Tartumaa põhjaosast ja Viljandimaa kirdeosast **Jõgeva maakond**.

1950. a haldusjaotuse reformiga muutus täielikult paari sajandi jooksul välja kujunenud Eesti haldusjaotus. Radikaalse reformi käigus likvideeriti maakonnad ja vallad. Eesti jagati maarajoonidesse, k/n-d muudeti rajooninõukogudele alluvateks esimese astme haldusüksuseks. Maakonnapiire arvestamata loodi 5 vabariikliku alluvusega linna (Tallinn, Tartu, Narva, Kohtla-Järve, Pärnu. Paldiski muudeti rajoonilise alluvusega linnaks) ja 39 maarajooni, mis koosnesid 27 rajoonilise alluvusega linnast, 22 alevist ja 641 külanõukogust.

1957. aastast algas rajoonide liitmine. 1959. a likvideeriti 37-st rajoonist 13. Eesti haldusjaotuste pidevate muutuste ajajärk lõppes 1964. aastal, mil moodustati Kohtla-Järve rajoon. 1.01.1965 oli Eestis 15 rajooni, 6 vabariikliku alluvusega linna, 26 rajoonilise alluvusega linna, 22 alevit, 238 k/n.

1961. a tühistati alevite liigitamine töölis-, linna tüüpi ja kuurortaleviteks. Siis määrati kindlaks ka linnaliste asulate minimaalsed suurused:

- rajoonilise alluvusega linnas min. 8.000 elanikku;
- vabariikliku alluvusega 50.000;
- alevid 2.000.

1.11.1974 kinnitati uus ENSV asulate, linnade, alevite, alevike, külade kategooriatesse arvamise kord. Uuendus puudutas alevike suurus. Alevikeks loeti kompaktse hoonestusega enam kui 300 alalise elanikuga asulad.

1976-77 toimus suurem maa-asulaste arvestuse korrastamine: mitmed pisikülad liideti suurematega; nimede valikul eelistati vanemaid ja ainukordseid nimesid; ühtlustati murdeliste kohanimedega kirjutusviis (nt -pää lõpulised kohanimed); kaotati korduvalt esinevaid külanimesid (nt Metsa-, Aru-, Mäeküla). 25.02.1977 seisuga oli Eestis 3444 alevikku ja küla.

Sellesse perioodi 1951-64 jääb ka **oblastite moodustamise kampaania**. 1950-te algul moodustati NSVL väiksemates liiduvabariikides oblasteid. 1960 moodustati Leedu NSV-s 4 oblastit, Gruusias 2 oblastit. 1952 loodi Eestis ja Lätis kummaski 3 oblastit. ENSV ÜN seadlusega moodustati ENSV-s 3. maist 1952 Tallinna, Tartu, Pärnu oblast. 1953.a jaanuaris toimusid ka oblastite TSN valimised. Oblastite eksistents oli siiski lühiajaline, need kaotati varsti pärast Stalini surma 1953. a aprillis-mais. Eestis likvideeriti oblastid 25.04.1953.

1989. a algas **omavalitsusliku haldussüsteemi taastamine**, mille eesmärgiks oli rahvavõimu detsentraliseerimine omavalitsuslikule juhtimistasanditele ja riikliku ning omavalitsusliku tasandi eristamine. Loodi kahetasandiline haldussüsteem:

- valdade, alevite, linnade puhtomavalitsuslik tasand;
- maakondade ja vabariikliku alluvusega linnade omavalitsuslikku ja riiklikku juhtimist ühendav tasand.

Teise tasandi volikogud pidi ametisse asuma 01.01.1990. Märtsis 1990 kokku tulnud ENSV ÜN tunnistas NSVL okupatsiooni ebaseaduslikuks ja kuulutas välja üleminekuperioodi.

20.08.1991 võttis ÜN vastu otsuse **Eesti riiklikust iseseisvusest**. 1992. a sügisel valitud Riigikogu võttis vastu deklaratsiooni riigivõimu taastamisest ja üleminekuperioodi lõppemisest.

Saksa okupatsioon 1941 - 1944

1941. a suvel algas Eestis järgmine okupatsiooniperiood. Ametisse pandud Eesti Omavalitsuse kõrval eksisteeris hulgaliselt erinevaid käsuliine, mille prioriteetid sõltusid ennekõike rinde edust või ebaõnnest.

1 Sissejuhatus

21. juunil 1941 tungisid Saksa väed NSV Liidu territooriumile, saksa vägede kiire pealetungi tulemusena jõudsid väed juuliks Eesti piiridesse. Nädal enne seda, kui natsi-Saksamaa ründas NSV Liitu, loodi 17.07.1941 Hitleri määrusega uus struktuuriüksus – **Saksa Riigi Idaministeerium** (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*), eesotsas **Alfred Rosenbergiga**, kellest sai **idaminister**. Idaministeerium Berliinis oli vallutatud ida-alade jaoks Saksa tsiviilvalitsuse kehastus, mille ülesandeks oli eelkõige majanduslike sihtide saavutamine, okupeeritud maade majanduse rakendamine Kolmanda Riigi teenistusse. Konkreetsemalt oli Saksa riigi majandusküsimused **Hermann Göringi** lahendada.

Ida-alade politseiline julgestamine kuulus **SS juhi** ja **Saksa Politsei ülema Heinrich Himmleri** kompetentsi, idaminister Rosenbergil puudus võimalus tema tegevusse sekkumiseks. Nii saksa tsiviilvalitsus kui saksa politsei püüdsid ida-alasid oma nägemust mööda juhtida, mille tulemuseks oli nende alade paralleelne juhtimine.

2 Komissariaadid

NSV Liidu territooriumi valitsemiseks oli see jagatud **riigikomissariaatideks** (*Reichskommissariat*), mille eesotsas oli riigikomissar. Esmalt vallutatud aladel olid sellisteks riigikomissariaatideks: **Ukraina Riigikomissariaat** (pealinn Rovno) ning **Ostlandi Riigikomissariaat** (Valgevene, Leedu, Läti, Eesti) keskusega **Riias**. 1944. a sai Valgevene eraldi riigikomissariaadi staatuse.

Riigikomissariaadid omakorda jagunesid **kindralkomissariaatideks** (*Generalkommissariat*) eesotsas kindralkomissariga. Ostland koosnes 4 kindralkomissariaadist, iga riik moodustas eraldi üksuse. Balti riikide ja Valgevene territooriumil eksisteerinud Ostlandi riigikomissariaadi etteotsa nimetati **Hinrich Lohse**. Pärast Ukraina mahajätmist pandi Baltikumi riigikomissariiks endine Ukraina riigikomissar **Erich Koch**. Eesti Kindralkomissariiks sai **SA-Obergruppenführer Karl-Siegmund Litzmann**. Eestis asus Saksa tsiviilvalitsus ametisse **5. detsembril 1941**.

Nii Riigikomissariaat Riias kui Kindralkomissariaat Tallinnas jagunesid 4 **peaosakonda**:

1. poliitika;
2. haldus;
3. majandus;
4. tehnika (1942 viidi osakond Riia tehnika-peaosakonna kaudu **riigiminister Albert Speeri** otsealluvusse).

Kindralkomissariaadid jagunesid omakorda **piirkonnakomissariaatideks** (*Gebietskommissariat*) eesotsas piirkonnakomissariga. Neid oli Eestis 6:

- Tallinn, Harju- ja Järvamaa;
- Saare- ja Läänemaa;
- Narva ja Virumaa;
- Pärnu- ja Viljandimaa;
- Tartu-, Valga-, Võrumaa;
- Petsrimaa.

Piirkonnakomissaride ülesandeks oli:

- maa-, linna-, vallavalitsuste tegevuse järelevalve;
- töö- ja sotsiaalküsimuste lahendamine;
- ajakirjanduse järelevalve;
- põllumajanduse järelevalve;
- majandusküsimuste lahendamise järelevalve.

Piirkonnakomissaride järelevalve alla ei kuulunud: justiits-, rahandus-, tehnika-, metsandus-, posti-telegraafi-, raudtee- ja politseiküsimused. Küll pidid nad politseiga käsikäes töötama. Piirkonnakomissarid sai karistusi määrata nt sõjamajandusliku korra vastu eksimise puhul, põllumajandusnormide mittetäitmise, tööleminekust keeldumise, salaviina põletamise juhtumitel kuni 10000 marka rahatrahvi või kuni 6-kuud vangistust. Piirkonnakomissaride peategevus seisnes ennekõike järelevalves põllusaaduste normide täitmise üle. Selle ülesande juures pidid neid aitama piirkonna põllumajandusjuhid, kelle kaudu saadi ka infot rahva meeleolude kohta, mis tuli ülevaatenähtuna kord kuus Kindralkomissarile esitada. Sealt liikusid kokkuvõtted kohalike elanike meeleoludest edasi Riigikomissarile.

Piirkonnakomissariaadis oli tavaliselt 5 osakonda:

1. üldosakond (personaalasjad, eelarve, kantselei, kassa);
2. ajakirjandus, poliitika, kultuur;
3. põllumajandus;
4. majandus;
5. tööamet.

2.1 Materjalid

ERA.R-65. Kindralkomissar Tallinnas

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-65>

ERA.R-95 Tallinna Linnakomissar

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-95>

ERA.R-310 Pärnu-Viljandi Piirkonnakomissar

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-310>

3 Eesti Omavalitsuse moodustamine

28. augustil 1941 vallutasid Saksa väed Tallinna. Järgmisel päeval saabus Tallinnasse **Hjalmar Mäe**, kes hakkas üle võtma nõukogude võimu aegseid rahvakomissariaate. Sellega alustas tööd nn **Dr. Mäe Büroo**.

Eesti Omavalitsus (=EOV) moodustati ametlikult 15.09.1941, mil **Põhja Tagala Sõjavägede Juhataja kindral Franz von Roques** volitas Põhja Tagala Sõjavägede piirkonnas EOV juhtima järgmised isikud:

- Hjalmar Mäe – personaliküsimused, kultuur, haridus, propaganda ja kohus. H. Mäe oli ühtlasi EOV juht.
- **Oskar Angelus** – siseasjad, kommunaalpolitsei, riigikontroll ja ehitusala.
- **Alfred Wendt (Vendt)** – majandus, rahandus ja transport.
- **Otto Leesment** – sotsiaalküsimused ja tervishoid.
- **Hans Saar** – põllumajandus.

Algselt büroodeks nimetatud omavalitsuse struktuuriüksuste osas võeti hiljem kasutusele nimetus **direktooriumid**. Direktori ametinimetust ei võetud kõigi juhatajate osas kasutusele koheselt ja üheaegselt.

EOV tegutses sõjaväevalitsuse nõusolekul. Võimu teostati Põhja Tagala Sõjavägede Juhataja nimel Eesti Vabariigi seaduste ja määruste järgi, kui neid Sõjavägede Juhataja määrustega ei tühistatud või ei muudetud. Nimetatud isikutel oli õigus oma tegevusalal ametisse määrata kaastöölisi ja spetsialiste, kuid vastavatest korraldustest tuli kindral Roques'ile esitada 3 koopiat. Samuti võisid nad üksikjuhtudel Põhja Tagala Sõjavägede Juhataja eelneval kirjalikul nõusolekul anda välja seadusjõulisi määrusi. Otsesed juhised ametitegevuseks saadi Põhja Tagala Sõjavägede Juhatajalt, neid ei tohtinud vastu võtta teistelt asutustelt.

Enne 21. juunit 1940. a kehtinud EV seaduste ja määruste jõusolek seadustati sisedirektor Angeluse määrusega 14. oktoobrist 1941, sedavõrd kui need polnud vastuolus kehtiva korraga või neid muutnud erimäärustega. Kõik nõukogude võimu perioodil rajatud õigussuhted ja omandatud õigused jäid aga püsima.

Kehtivaks jäi Eesti Vabariigi aegne territoriaalne jaotus maakondadeks ja valdadeks.

Taas hakkasid tegutsema kohalikud omavalitsused, endised valla- ja linnavalitsused, mõnel pool võtsid iseseisvusaegsed omavalitsuste töötajad täitevkomiteed üle ja asusid endisi asutusi taastama lähtudes EV sõjaseisukorra seadustest juba enne sakslaste kohalejõudmist. Saksa vägede tulekuga läks võim kohtadel esmalt Saksa komandantidele, kes nimetasid ametisse ka kohalikud võimukandjad. Ametisse määramisel mängis olulist rolli isikute meelsus. Vallavanem pidi olema teadlik bolševismi vastane. Kohati käitusid komandandid üsna isepäiselt, mistõttu normaliseerus mitmel pool olukord alles pärast nende edasiliikumist koos rindegaga. EOV ametisse astumisega allutati neile ka maa-, linna- ja vallavalitsused. Volikogud s.o. ajal ei tegutsenud.

Taastati ka endine kohtusüsteem – jaoskonna-, ringkonnakohtud, kohtupalat, kuid v.a Riigikohus. Riigikohus puudus, kuna puudus riik. Eesti kohtud arutasid vaid kriminaal- ja tsiviilasju, neis toimus töö peamiselt EV seaduste alusel.

Kõik poliitikaga seotud asjad, poliitilised kuriteod kuulusid saksa kohtute pädevusse. Saksa kohtud olid eeskätt saksa kodanike ja rahvuskaaslaste (*Volksdeutsche*) asjade selgitamiseks ja selliste asjade arutamiseks, millesse olid segatud sakslased ja mittesakslased. Kõik need asjad, millel oli ühist sõja ja poliitikaga, ka nn spekulatsiooniasjad, kuulusid Saksa erikohtu alla.

Seega toimis Eestis paralleelne kohtusüsteem. Lisaks Saksa sõjaväe kohtusüsteemile eksisteeris ka Saksa tsiviilkohtusüsteem sakslaste kohtuasjade arutamiseks.

4 Eesti Omavalitsuse tegevus Saksa tsiviilvalitsuse ajal

5. detsembril 1941 võttis **Tallinna Kindralkomissar Karl Sigismund Litzmann** sõjaväevalitsuselt üle endise Eesti Vabariigi maa-ala juhtimise (Hitleri korraldus 29.11.41). Okupeeritud Ida-aladel oli Saksa tsiviilvalitsus kehtestatud juba augustis 1941, Eestis pandi see paika detsembris. Saksa tsiviilvalitsusele kuulus kõrgem täitesaatev võim kõigis valdkondades, eriti energeetika, side, raudteetransport, privatiseerimata suurtööstuse osas, mis allus ainult saksa võimudele.

Tsiviilvalitsuse kehtestamisega nimetati ametisse saksa **piirkonnakomissarid** ning

- H. Mäest sai – Haridus- ja Kohtudirektor, tema oli ka EOJ juht, kellel oli u 10 liikmeline kantselei;
- O. Angelus – Sisedirektor;
- A. Wendt – Majandus- ja transpordidirektor;
- H. Saar – Põllutöödirektor;
- O. Leesment – Sotsiaaldirektor.

Ametisolevad maavanemad ja linnapead said ülesandeks oma endiste kohustuste täitmise.

Kindralkomissari 5. detsembri määrusega jäeti Eestis kehtima iseseisvusaegsed seadused ja määrused, kuivõrd need ei olnud vastuolus Saksa riigi poolt kehtestatud uue korraga. Kindralkomissar volitas EOJ juhti andma välja seadusjõulisi **määrusi** ja **teostamismäärusi**. Määrused ja teostamismäärused andis H. Mäe välja vastavate alade direktorite kaasallkirjadega. Need avaldati saksa ja eesti keeles "Ametlikus Teatajas" ning need jõustusid 8. päeval pärast avaldamist, kui konkreetsel juhul polnud määratud teisiti.

Et tsiviilvalitsuse sisseseadmisega esialgu mingeid muudatusi ei kaasnenud tulenes asjaolust, et Saksamaa võimuladviskus ei valitsenud üksmeelt kuidas peaks okupeeritud ida-alade valitsemine tulevikus välja nägema. 1942. a alguseks sai selgeks, et sõjaline olukord nõuab koostööd vallutatud maadega ning omamaised valitsused tuleb säilitada. Selle tulemusel andis Ida-alade Riigiminister Rosenberg 7. märtsil 1942 välja Eesti ala valitsemise kohta käiva Organisatsioonimääruse nr. 3 (nr. 1, 2 käisid Läti ja Leedu kohta), mille kohaselt pidi Saksa tsiviilvalitsus olema järelevalvevalitsuseks, otsene valitsemistegevus pidi jääma kohalike võimude pädevusse. Halduse juhtimine kuulus määruse järgi **EOJ Juhile** ja **direktoritele**, kelle arvu ja ülesanded määras kindlaks Kindralkomissar. Viimane nimetas EOJ Juhi ja selle ettepanekul direktorid. EOJ Juht andis direktoritele üldisi juhiseid administratsiooni juhtimiseks vastavalt saksa juhtkonna määrustele ja korraldustele ning oli vastutav Kindralkomissari ees. EOJ Juht esindas omamaist administratsiooni Kindralkomissari ees põhimõttelistes küsimustes ja korraldas Kindralkomissari nõusolekul üksikute direktorite tööalade piiritlemist. EOJ Juht võis direktorite ettepanekul ja Kindralkomissari nõusolekul anda määrusi; direktorid võisid omal alal anda juhiseid neile alluvatele asutustele.

Paraku ei käinud teooria ja praktika alati käsikäes, sageli ei pidanud saksa asutused nimetatud määrusest kinni, samal ajal kui eesti asutused selleks kohustatud olid. Organisatsioonimääruse rakendumise nähtavam pool puudutab EOJ struktuuri ümber kujundamist.

Ümberkorraldused EOJ stuktuuris

Suurem ümberkorraldus leidis aset **1.06.1942**.

- Põllutöödirektorium ning Majandus- ja Transpordidirektorium liideti ja moodustati uus Majandus- ja Rahandusdirektorium.

- Senise Põllutöödirektooriumi ning Majandus- ja Transpordidirektooriumi veeteede, vesiehituse ja tehnilise järelevalve aladest ning Sisedirektooriumi Ehitusvalitsusest moodustati Tehnikadirektoorium.
- Üheks asutuseks liideti ka Sisedirektoorium ja Sotsiaaldirektoorium, mis jätkas tegevust Sisedirektooriumina.
- Haridus- ja Kohtudirektoorium jagati kaheks iseseisvaks asutuseks.

Väiksem ümberkorraldus viidi läbi veel 1.01.1943, kui Majandus- ja Rahandusdirektooriumi koosseisust eraldati Põllumajanduse Peavalitsus ning Turukorraldusvalitsus ja moodustati neist EOJ Juhile alluv Põllumajanduse Keskvalitsus. Majandus- ja Rahandusdirektooriumi koosseisust eraldati ka Metsade Valitsus ja moodustati iseseisev Metsade Keskvalitsus.

1943. aasta algusest kuni saksa okupatsiooni lõpuni oli EOJ struktuur järgmine:

- **EOJ Juht** (*Der Erster Landesdirektor*) Hjalmar Mäe, kelle pädevusse kuulus üldine juhtimine ja poliitika.
- **Sisedirektoorium** (*Das Direktorium für Innere Verwaltung*) eesotsas Oskar Angelusega, kelle alla kuulusid sisehaldus-, kommunaal-, sotsiaal- ja tervishoiualad ning kodifikatsioon.
- **Majandus- ja rahandusdirektoorium** (*Das Direktorium für Wirtschaft und Finanzen*), direktoriks Alfred Wendt, mis tegeles majanduse, transpordi, rahanduse, maksude ja eelarvega.
- **Kohtudirektoorium** (*Das Direktorium für das Gerichtswesen*) eesotsas Oskar Öpikuga valitses kohtu- ja karistusasutuste ala.
- **Tehnikadirektoorium** (*Das Direktorium für Technik*), mida juhtis Arnold Radik (Raadik), mille pädevusse kuulusid tehnika, ehitus, teed ja liiklus.
- **Haridusdirektoorium** (*Das Direktorium für Bildungswesen*) juhtis haridust, kunsti, teadust ja teatrit. See oli personaalunioonis EOJ Juhi institutsiooniga.

Selliselt oli H. Mäe nii EOJ Juht kui haridusdirektor. See kooslus oli Kindralkomissari plaanis küll lõhkuda, määrates ametisse eraldi haridusdirektori, kuid seda ei jõutud teostada.

Lisaks direktoriumitele kuulus EOJ struktuuri rida iseseisvaid, vahetult EOJ Juhile alluvaid **keskasutusi**:

- **Eesti Omavalitsuse Sekretariaat** oli esialgu Haridusdirektooriumi struktuuriüksus. Voldemar Tartu juhitud asutus korraldas EOJ Juhi suhtlemist teiste, nii saksa kui eesti asutustega, korraldas EOJ koosolekute asjaajamist, koostas EOJ Juhi eelarvekavasid, pidas EOJ teenistujate toimikuid, arhiivi jms.
- **Arvekontroll**, mille eelkäijaks oli 1.06.1942 iseseisvunud Sisedirektooriumi Kontrollvalitsus. Peakontrolör Aksel Mei juhitud asutus täitis enam-vähem iseseisvusaegse Riigikontrolli ülesandeid.
- **Rahvakasvatuse Peavalitsus** eraldati 1.12.1942 Haridusdirektooriumi koosseisust. Peavalitsust juhtis Boris Meret ja see tegeles peamiselt poliitilise kasvatustöö, propagandaga. Lisaks tsensuuri, spordi korraldamisega jms.
- **Eesti Hindadeasutus** loodi 15.06.1942 Kindralkomissari poolt, seda juhtis hindadedirektorina endine põllutöödirektor Hans Saar. Asutus tegeles kõikvõimalike varade, kaupade ja teenuste hindade järelevalvega, hindadedirektor võis teha korraldusi rahvamajanduslikult õigustatud hindade ja tasude kindlustamiseks, kuid vajab kõikideks korraldusteks Kindralkomissari nõusolekut.
- **Noorte Peastaap** oli Haridusdirektooriumi noorsoo osakonna järeltulija ning tegeles kõikvõimalike noorsooküsimustega.
- **Metsade Keskvalitsus** (Riigimetsade Valitsus) eraldati Majandus- ja Rahandusdirektooriumist 28.12.1942, selle ülesandeks oli kõigi riigimetsade valitsemine ja majandamine, kogukonna- ja erametsade järelevalve, metsanduse ja jahinduse edendamine, puidutöötlemine ja turustamine ning looduskaitse korraldamine.
- **Põllumajanduse Keskvalitsus**, mis Majandus- ja Rahandusdirektooriumi Põllumajanduse Peavalitsuse õigusjärglasena allus pool aastat vahetult EOJ Juhile, viidi 1943 juulis üle Kindralkomissari alluvusse.

Direktooriumid

Haridusdirektoorium sai formaalse struktuuri ja koosseisu 6.09.1941. Direktoril oli kaks abi, üks üld- ja teine haridusalal. Lisaks oli ette nähtud kohtudirektori abi koht, kuivõrd haridus- ja kohtudirektori ametikohad olid ühendatud.

- **Haridusosakonda** koondati Dr. Mäe Büroo muutmisel Haridusdirektooriumiks kõigi õppeasutuste, sh ülikoolide ja teadusasutuste, tegevuse juhtimine ja korraldamine. Osakonna kompetentsist jäid välja üksnes kunst ja kirjandus. Pärast Teaduse ja Kunsti osakonna moodustamist jäid haridusosakonna alla kõik üldharidus- ja kutsekoolide küsimused. Haridusosakonna allorganiteks olid kohalikud maa- ja linnakoolivalitsused, mis olid ühtlasi vastavate maa- ja linnavalitsuste haridusosakondadeks. Nende tegevuse aluseks oli Eestimaa koolivalitsuse ajutine korraldus.
- **Rahvakasvatuseosakonna** kompetentsi kuulusid aktsioonide ala, noorsookasvatus, kehaline kasvatus, press ja informatsioon, teater, kunst, teadus, arhiivindus ja muuseumid. 1.12.1942 eraldati osakond direktoriumi koosseisust ja moodustati iseseisev Rahvakasvatuse Peavalitsus.
- **Teaduse ja Kunsti Osakond** moodustati 10.11.1942. a, sellele anti teiste osakondade ülesannetest üle kõrgema hariduse korraldamine ja juhtimine, teaduse ja kunsti edendamine, muuseumide ja arhiivide, kunstihoonete ning kunsti- ja muusikakoolide tegevuse juhtimine.

Haridusdirektoorium oli teiste direktoriumidega võrreldes ilmselt kõige sõltumatum. Seda ühelt poolt tänu H. Mäe positsioonile ja teiseks seetõttu, et saksa võimud haridusküsimustesse üldse eriti ei sekkunud.

Kohtudirektoorium. 15.06.1942 toodi Sisedirektooriumi alluvusest Kohtudirektooriumi alluvusse kodifikatsiooniosakond ja vangimajade valitsus.

Kohtudirektooriumi pädevusse kuulusid ainult kriminaal- ja tsiviilasjad. Sõja ja poliitikaga seotud juhtumid kuulusid Saksa Erikohtu kompetentsi, mis töötas Kindralkomissari alluvuses. Kohtudirektor evis armuandmisõigust kõigi eesti kohtute poolt tehtud otsuste puhul ning võis ametisse määrata kõiki ametnikke kuni ringkonnakohtunikuni. Kohtudirektor tegeles ilmselt esmajoonel personaliküsimustega ja armuandmispalvete läbivaatamisega. Sellele viitab ka Kohtudirektooriumi puudulikult säilinud arhiivifond. Okupatsiooniaja teisel poolel võttis kohtudirektor üle ka seni sisedirektorile kuulunud koha EOJ Juhi asetäitjana. Olulist osa mängisid siin ilmselt süvenevad lahkkelid H. Mäe ja O. Angeluse vahel.

Kohtudirektoorium koosnes: **üldosakonnast, kodifikatsiooniosakonnast ja Vangimajade Valitsusest.** Sellega oli see direktorium teiste seas ainulaadne, kuna tema struktuur vastas täpselt EV Kohtuministeriumi omale.

Kodifikatsiooniosakond tegi tõhusat tööd sõjaväevalitsuse ajal kui tuli ümber korraldada nõukogudeaegne seadusandlus ning kohendada sõjalaoludele kõik uued ja vanad määrused ning lisaks need ka saksa keelde tõlkida. Tsiviilvalitsuse ajal enam uute seaduste väljatöötamisega ja läbivaatamisega tegeleda ei lastud, sellega tegelesid saksa asutused ning osakond muutus sisuliselt tõlkebürooks. Vangimajade Valitsus, kuigi selle hoolealuste hulgas poliitvange ei olnud, sõltus suurel määral Gestapost.

Sotsiaaldirektoorium eksisteeris kuni 1. juunini 1942 ja liideti siis Sisedirektooriumiga, sotsiaaldirektor Otto Leesment nimetati **Eesti Rahva Ühisabi peajuhiks.**

Eesti Rahva Ühisabi (ERÜ) asutati 11.09.1941. Tegu oli ülemaalse organisatsiooniga, eesmärgiga abistada nõukogude okupatsiooni ja sõjategevuse läbi kannatanud inimesi. ERÜ sanitaarosakond võttis paljuski üle Eesti Punase risti funktsioonid. ERÜ ülesandeks sai ka meditsiinilise kiirabi korraldamine. 1944. a märtsipommitamise ajal said ERÜ hooned kõvasti kannatada ja seepärast ei suutnud ERÜ hiljem enam esmaabi osutada.

Sotsiaalhoolekande süsteem oli saksa okupatsiooni ajal keeruline ning Sotsiaaldirektoorium oli pelgalt üks paljudest asutustest, mis oma lühikese tegevusaja jooksul sellega tegeles ning sedagi väikesel määral.

Sisedirektoorium tegi läbi mitmeid struktuurimuutusi. Pidevalt kuulusid direktoriumi koosseisu üksnes **Üldosakond, Omakaitse Peavalitsus** (algul Politsei ja Omakaitse Valitsus), **Sõjapõgenike Valitsus** ja **Omaavalitsuste osakond**.

Siin oli palju ümbertõstmisi. Vastavalt Saksamaal kehtivale korrale toodi Tervishoiuvalitsus ja Sotsiaalvalitsus üle likvideeritud Sotsiaaldirektooriumist ning Loomatervishoiuvalitsus Põllutöödirektooriumist. Kodifikatsiooniosakond ja Vangimajade Valitsus viidi iseseisvunud Kohtudirektooriumi; Ehitusvalitsus Tehnikadirektooriumi alla. Kontrollvalitsus muutus 1.06.1942 iseseisvaks Arvekontrolliks. 10. 02.1942 toodi Haridusdirektooriumist üle Personaalosakond, millest 3.11.1942 eraldati operatiivala ja liideti Eesti Julgeolekupolitsei IV osakonnaga (osakond B-IV), misjärel jäi Personaalosakonna ülesandeks EOV direktoriumite teenistuskirjade pidamine. 1.02.1943 see osakond Gestapo pealekäämises likvideeriti.

Lühikest aega allus direktoriumile ka **Eesti Julgeolekupolitsei**, mis seejärel allus otse EOV Juhile ja viidi 1944 saksa asutuste alluvusse. Julgeolekupolitsei allumine sisedirektorile oli täiesti formaalne.

Sisedirektooriumi olulisemaid ülesandeid oli kohalike omaavalitsuste töö koordineerimine, tuli tegeleda kõikvõimalike korralduste edastamisega maavanematele ja linnapeadele ning kontrollida nende tegevust. Sisedirektori pädevusse kuulus mitmesuguste omaavalitsusametnike ametissenimetamine ja järelevalve kohalike omaavalitsuste tegevuse üle. Sel alal käis läbi kogu okupatsiooniperioodi pidev rivaalitsemine saksa asutustega, iseäranis agarad sekkuma olid piirkonnakomissarid.

Tehnikadirektoorium moodustati 1.06.1942. 9. juunil allutati Hitleri määrusega riigiminister **Albert Speerile** okupeeritud ida-aladel kõik relvatööstust, ehitust, vee- ja energiamajandust, teedehitust ning veeteid ja sadamaid puudutavad alad. Selleks allutati Speerile senine Kindralkomissariaadi IV (Tehnika) Peaosakond, mille uueks nimetuseks sai **Tehnika Peamet Eestis**. Viimasele anti voli kasutada suures ulatuses Tehnikadirektooriumi võimalusi, vahendeid ja koosseise, direktorium tuli vastavalt ümber kohandada. Sealt alates oli Tehnikadirektoorium täielikus sõltuvuses Saksa asutustest ja korraldas peamiselt tehniliste jõudude andmist mitmesuguste ülesannete täitmiseks. Direktorium kuulus küll EOV koosseisu ja tehnikadirektor A. Radik võttis osa EOV koosolekutest, kuid erinevalt teistest ei kuulunud ta Kindralkomissari järelevalve alla.

Põllutöödirektoorium. Eesti majandus oli allutatud **Herman Göringi** juhtimisele, selle kohapealseks esindajaks oli **Tallinna Majanduskomando** (*Wirtschaftskommando Reval*). 1941. a augusti lõpus otsustas Tallinna Majanduskomando taastada EV Põllutööministeeriumi tegevuse ning määras endise põllutööministri abi Enn Terasmäe selle juhatajaks. EOV ametissenimetamisega 15.09.1941 määrati põllutöödirektoriks agronoom Hans Saar. 23.09.1941 nimetati asutus ümber Põllutöödirektooriumiks.

Vastavalt EOV Juhi otsusele võttis Majandus- ja Transpordidirektor Alfred Wendt 10.04.1942 üle Põllutöödirektooriumi juhtimise, H. Saar sai ülesande moodustada Eesti Hindadeasutus. Saare vabastamise üks põhjus oli tema halb vahekord Tallinna Majanduskomandoga, kellel oli tema kohale oma eestlasest kandidaat. Kuigi Saar oli ametisse määratud Saksa võimude poolt, ei tunnistanud Majanduskomando teda, probleemi lahendamiseks tegi sisedirektor EOV Juhile ettepaneku ühendada põllumajandus majandusega ja viia Põllutöödirektoorium tervikuna A. Wendti alluvusse.

1.06.1942 viidi alanud protsess lõpule, Põllutöödirektoorium likvideeriti ja viidi üle à Majandus- ja Rahandusdirektooriumi koosseisu, kus selle nimetuseks sai Põllumajanduse Peavalitsus.

1.01.1943 eraldati Põllumajanduse Peavalitsus koos Turukorraldusvalitsusega Majandus- ja Rahandusdirektoriumi koosseisust ning moodustati neist otse Eesti Omavalitsuse juhile alluv **Põllumajanduse Keskvalitsus**, mille juhiks nimetati Heino Leik. 15.07.1943 viidi Põllumajanduse Keskvalitsus koos personaliga EOJ Juhil alluvusest üle Kindralkomissari alluvusse. Samal ajal eraldati maakondlikud põllumajandusametid koos personaliga maavalitsustest ja viidi koos personaliga üle Põllumajanduse Keskvalitsuse alluvusse. Sellega võttis Kindralkomissar enda kanda kogu vastutuse rahva toitlustamise eest, kuid rahvale sellest kasu ei tõusnud.

Majandusdirektorium oli direktoriumitest suurim, mis pidi läbi tegema hulgaliselt ümberkorraldusi. Muutuste üldiseks tendentsiks oli tsentraliseerimine – väiksemate struktuuriüksuste liitmise teel suuremate moodustamine.

1. juunini 1942 kandis asutus nimetust Majandus- ja Transpordidirektorium ning koosnes 6 valitsusest (Finants-, Tööstus-, Kaubandus-, Pangandus-Kindlustus-, Transpordi- ja Liikluse ning Statsistikavalitsused) ja reast muudest struktuuriüksustest nagu Veeteede Amet, Sõjakahjude Hindamise Peaamet jt. 1.06.1942 ühendati Põllutöödirektorium ning Majandus- ja Transpordidirektorium Majandus- ja Rahandusdirektoriumiks (MRD). 1.06.1942 kuni 1.01.1943 kuulusid MRD koosseisu 4 peavalitsust ja mõned väiksemad struktuuriüksused.

1.01.1943 loodi Kaubanduse, Varustuse ja Transpordi Peavalitsusest ning Tööstuse- ja Tööjõukorraldamise Peavalitsusest uus Majanduse Peavalitsus. Samal ajal moodustati uus Küttemajanduse Valitsus, mille ülesandeks oli kogu küttematerjali valmistamise ja küttega varustamise eest hoolitsemise ja üldjuhtimine. Valitsuse juhataja oli ühtlasi EOJ Juhil volinik küttemajanduse alal ja võis sel alal teha otseseid korraldusi teistele direktoriumitele ja keskvalitsustele. Valitsuse juurde loodi Küttemajanduse Nõukogu auametiliste liikmetega. Alates 1.04.1943 jäi MRD koosseisu kaks peavalitsust.

Majandus- ja Transpordidirektoriumi tegevusse asumisel 1941 sügisel jagunesid selle ülesanded esialgu kolme suurde gruppi:

- Esimese ülesandena tuli kiiresti organiseerida majandusalane organisatsioon ja komplekteerida loodavate asutuste koosseis.
- Teise grupi moodustasid ülesanded, mis olid otseselt tingitud nõukogude korra likvideerimisest. Üheaegselt tuli likvideerida faktiliselt püsijäänud nõukogude asutused ja välja töötada majanduse ülesehitamise uued alused.
- Kolmanda ja põhilise osa ülesannetest moodustasid need, mis olid suunatud Eesti majanduse ülesehitamisele ning nõukogude korrast ja sõjast tingitud purustuste kõrvaldamisele. Esmalt tuli kasutusele võtta abinõud, et säiliks allesjäänud varad.

1941. a sügisel hakati välja selgitama nõukogude korrast ja sõjast tekitatud kahjusid, 20.11.1941 loodi selleks Sõjakahjude Hindamise Peaamet ja sõjakahjude hindamise kohalikud ametid.

Direktoriumi peamiseks ülesandeks jäi võimaluste hankimine ja loomine Eesti majanduse taastamiseks. Direktoriumite liitmisel Majandus- ja Rahandusdirektoriumiks langesid direktoriumile vastavad ülesanded kogu Eesti majanduse ulatuses, v.a mõned erandid. Neile lisandusid veel ülesanded tsiviilelanikkonna varustamise ja toitlustamise alal ning mitmed ülesanded, mida teostati aktsioonide korrast (küttepuude varumine, sõjaväe varustamine). Teisalt piirati direktoriumi pädevust ja võimalusi hiljem üha enam ning vastavad ülesanded anti üle saksa asutustele.

Kokkuvõtvalt. EOJ elas oma tegevuse jooksul üle mitmeid ümberkorraldusi, muutusid struktuur, ülesanded, kompetents. Olulisim vahe saksa sõjaväevalitsuse ja hilisema tsiviilvalitsuse puhul seisnes suhtumises, kui sõjaväevalitsus püüdis anda Eesti asutustele võimalikult palju ülesandeid, välja arvatud majandussektoris, siis tsiviilvalitsus püüdis Eesti Omavalitsuse kompetentsi pidevalt vähendada. Kuigi teoreetiliselt olid direktoriumid oma asendilt võrdsed, nägi praktikas olukord välja sootuks teine. Haridusdirektorium, oli oma ala

valitsemisel ilmselt kõige sõltumatum, Tehnikadirektoorium seevastu sõltus täielikult saksa asutustest. Sisedirektooriumil oli suurem vabadus kohalike omavalitsuste tegevuse juhtimisel. Majandusdirektooriumi ülesannete ring ja kompetents tekitas pidevalt suuri lahkhelisid. Suurimaks probleemiks oli võimukandjate paljusus, pädevuse dubleerimine saksa ja eesti asutuste vahel ning tõsiasi, et sageli ei teadnud oma võimupiire keegi.

4.1 Materjalid

ERA.R-66 Majandus- ja rahandusdirektoorium

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-66>

ERA.R-80 Sotsiaaldirektoorium

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-80>

ERA.R-81 Haridusdirektoorium

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-81>

ERA.R-891 Kohtudirektoorium

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-891>

ERA.R-356 Sisedirektoorium

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-356>

5 Politsei- ja julgeolekusüsteem Eestis

Kuigi Eestis oli ametisse pandud EOVI, saksa tsiviilvalitsus, eksisteeris veel rida käsuliine, mille roll ja mõju pani tugeva pitseri kogu ajavahemikule. "Ostlandi" riigi- ja Eestimaa Kindralkomissariaadis tegutsesid **kaks konkureerivat julgeolekustruktuuri**:

- Riigikomissariaadi "Ostland" kõrgemale SS- ja politseijuhile **SS-Obergruppenführer Friedrich Jeckelnile** allus **SS- ja politseijuht Eestis SS-Oberführer Hinrich Möller**.
- Samas oli oluline roll ka julgeolekupolitseisüsteemil, **Riigi Julgeoleku Peaametil (RSHA)**, mille eesmärgiks oli vallutatud alade poliitiline tasalülitamine, st kommunistide, juutide, vaimuhaigete jt vastaste vangistamine ning hävitamine; ülevaate andmine kohalikust olukorrast.
- Kolmas politseistruktuur oli **Korrapolitsei**, mis allus Kindralkomissarile, millele omakorda allus 1942 jaanuarist **Omakaitse** (ülemaks Eestis **kolonel Wilhelm von Thaden**).

Iseseisvalt tegutses Eestis ka **Heinrich Himmlerile alluv Saksa Julgeolekuteenistus – SD (Sicherheitsdienst)**.

I. Eestis teostas Saksa okupatsiooni ajal kõrgeimat politseivõimu SS- ja Politseijuht SS-Oberführer Hinrich Möller, kes määrati ametisse 18. augustil 1941. Möller allus Riias resideeruvale Ostlandi Kõrgemale SS- ja Politseijuhile. Viimane allus otseselt Saksa Politseijuht Himmlerile. Möllerile allusid formaalselt nii **Korrapolitsei Komandör Eestis (Kommandeur der Ordnungspolizei Estland)** kui ka **Julgeolekupolitsei Komandör Eestis (Kommandeur der Sicherheitspolizei Estland)**. Viimane alluvusvahekord oli siiski formaalsem,

tegelikkuses olid asjad pisut teisiti. Jupo Komandör allus eelkõige Riias resideeruvale **Ostlandi Julgeolekupolitsei ülemjuhatajale** (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und SD Ostland*).

Tallinnas ja Tartus seati 15. septembril 1941 ametisse nn **SS-i ja Politsei Standortführer'id**, kelleks Tallinnas oli Möller ise ja Tartus SS-Sturmbannführer Perger ning kelle alluvuses oli ametlikult kogu sinne politseisüsteem ja järelevalve selle süsteemi teostuse üle.

Ka piirkonnakomissaride juurde olid loodud **SS-i ja Politsei piirkonnajuhtide** (*SS- und Polizeigebietsführer*) institutsioonid, kes allusid Tallinnas asuvale Eesti SS-i ja Politseijuhile Möllerile. Neile allus kogu kohapealne Saksa Korrapolitsei, Eesti Välispolitsei ja Omakaitse.

II. Saksa Korrapolitsei Komandör Eestis (*Kommandeur der Ordnungspolizei Estland*) esimene üksus jõudis Tallinnasse 3. septembril. Nagu Saksamaalgi jagunes Korrapolitsei Eestis kaheks: **Kaitsepolitseiks** (*Schutzpolizei*) ja **Sandarmeeriaks** (*Gendarmerie*).

Kaitsepolitsei asus tegevusse Tallinnas ja Tartus, sandarmeeria mujal Eestis. Saksa Korrapolitsei peamiseks tegevusülesandeks oli käskude jagamine Eesti Välispolitseile ja Omakaitsele. Sisulise politseitööga tegeldi vaid siis, kui jälitav või kuriteos kahtlustatav oli Saksa kodanik või rahvuselt sakslane. Igasugused politseilised meetmed riigisakslaste suhtes nagu vahistamine, läbiotsimine, ülekuulamine jne kuulusid ainult saksa politseinike kompetentsi.

Alates 9. jaanuarist 1942 allus Korrapolitsei Komandörile ka **Eesti Omakaitse** (=OK), kuid taktikaliselt jäi ta endiselt Saksa sõjaväe alluvusse. Enne seda 1941-42 oli OK allunud Politseivalitusele. 1.10.1942 allutati **OK kasarmeeritud üksused** Korrapolitsei Komandörile ning territoriaalüksused Saksa sõjaväele.

Wehrmächti ja temale allunud eesti üksuste ülesandeks oli üldise maakaitse ja julgeoleku korraldamine, sh rannakaitse, raudteede ja maanteede kaitsmine, sõjaliselt oluliste ettevõtete (nt põlevkivitööstus) kaitse, võitlus bandiitide ja langevarjuritega.

Korrapolitsei üksuste ülesandeks oli sisejulgeoleku tagamine, mitmesuguste tähtsamate objektide valve, sabotööride ning põgenenud sõjavangide jälitamine jne. Üldjuhul nägi käsuliin ette, et Korrapolitsei Komandör andis oma korraldused Omakaitse juhile, kes need siis allapoole edasi andis. Tungiva vajaduse korral oli lubatud ka kohalikel Korrapolitsei allüksustel kohalikele Omakaitse komandöridele käske anda.

Eesti sadamates ja rannikul tegeles politseilise tegevusega Saksa Veekaitsepolitsei.

III. Nõukogude Liidu vastase sõjakäigu ettevalmistusfaasis loodi 1941. a kevadel Saksamaal nn *Einsatzgruppe'd*, mis pidid täitma politseilisi ülesandeid vallutatud aladel, sh teostama ka vaenlastena nähtud inimkategooriate hävitamist. Need Riigi Julgeoleku Peaametile (RSHA-le) alluvad üksused koosnesid erinevate sõjaväeliste ja politseiliste asutiste, nagu Waffen-SS, Julgeolekupolitsei ja Korrapolitsei liikmetest. Einsatzgruppel olid poolmilitaarsed motoriseeritud üksused, mis liikusid koos Saksa armee üksustega. Loodi neli sellist üksust.

- **Einsatzgruppe A** liikus koos väegrupiga Nord ja oli ette nähtud Balti riikides ning Põhja-Venemaal toimetamiseks. Juhiks SS-Brigadeführer dr. Walter Stahlecker.
- **Einsatzgruppe B** liikus koos väegrupiga Mitte ja oli ettenähtud Valgevene jaoks.
- Väegrupiga Süd liikunud **Einsatzgrupped C ja D** olid ette nähtud Ukraina, Krimmi ja Kaukasuse jaoks.

Operatiivgrupid (*Einsatzgruppe*) omakorda jagunesid **operatiivkomandodeks** (*Einsatzkommando*) ja **erikomandodeks** (*Sonderkommando*). *Einsatzgruppe A* koosnes neljast väiksemast üksusest: *Sonderkommando'dest* 1a ja 1b; ning *Einsatzkommando'dest* 2 ja 3, millistest väikseim oli Eesti alale mõeldud *Sonderkommando 1a*. Kui *Einsatzkommando'd* olid ette nähtud tegutsemiseks kaugemal tagalas, nn väegrupi tagalas alates 50 km rindejoonest, siis *Sonderkommando'd* olid mõeldud tegutsema vahetus rindepiirkonnas.

Einsatzgruppe'de ja *Einsatzkommando'de* ülesannete hulka kuulusid juba enne sõjakäigu algust kindlaksmääratud objektide (arhiivid, vaenulike organisatsioonide kartoteegid jne) enda valdusse haaramine, samuti vaenulike isikute (juhtivad emigrandid, sabotöörid, terroristid jne) kahjutukstegemine. Samuti Saksamaale vaenulike püüdluste väljaselgitamine ja nende vastu võitlemine, kui tegu ei olnud just vaenlase relvajõududega.

1941. a juulis sisenes koos Saksa vägedega Eestisse ka *Sonderkommando 1a* (ehk operatiivgrupi A erikomando 1a), **SS-Sturmbannführer dr Martin Sandbergeri** juhtimisel. Eestisse sisenedes vastutasid nad poliitiliste vastaste ning juutide arreteerimise eest.

Saksa tsiviilvõimu kehtestamisega 5.12.1941 loodi *Sonderkommando 1a* baasil kohalik Saksa Julgeolekupolitsei organ Eesti Kindralkomissariaadis **Julgeolekupolitsei ja SD Eestis** (*Sicherheitspolizei und SD Estland (Sipo)*). Saksa Julgeolekupolitsei ja SD Komandör Eestis oli Sandberger. 8.09.1943 vahetas Sandbergeri välja **SS-Sturmbannführer Bernhard Baatz**, kes oli selles ametis kuni Saksa okupatsiooni lõpuni sügisel 1944.

Sipol olid **peavälisosakonnad** (*Hauptaußenstelle*) Pärnus (sellele peavälisosakonnale allusid ka piiripolitsei-postid Kuressaares ja Haapsalus), Narvas (Narvale allusid **välisosakond** (*Außenstelle*) Jamburgis (Kingissepp) ning piiripolitsei-postid Kundas ja Loksal). Eraldi peavälisosakonnad olid ka Tartus ja Pihkvas ning välisosakond Luugas. 23.10.1942 nimetati peavälisosakonnad ümber välisosakondadeks.

IV. Nagu kõigis teistes sakslaste poolt okupeeritud maades kasutati ka Eestis ära kohalikust elanikkonnast koosnevat politseid. 1941. a suvel formeeriti metsavendade üksuste baasil Omakaitse. **Eesti Välispolitsei** (*Aussenpolizei*) taastati sügissuvel 1941, lähtudes enne juunit 1940 kehtinud EV Välispolitsei süsteemist. Taastati endisaegsed jaoskonnad, komissariaadid ja prefektuurid. Üldjuhul määrasid vastava maakonna OK ülemad ametisse vastava maakonna prefekti, kes seejärel kinnitati kohalike Saksa sõjaväevõimude poolt.

Eesti Välispolitsei ülesanneteks oli:

- valitsuse ja kogukonna omavalitsusasutiste ja võimude abistamine nende ülesannete täitmisel;
- rahu, julgeoleku ja korra alalhoidmine avalikkudel platsidel, tänavatel, teedel, sildadel ja muudel avalikkudel kohtadel ning liiklemise korraldamine ja juhtimine seal;
- korra ja julgeoleku alalhoidmine koosolekutel, ettekannetel ja muudel rahvakogunemistel;
- korra ja julgeoleku alalhoidmine ning abistamine tulekahjude, uputuste ja teiste üldiste hädade ja õnnetuste juures;
- abinõude tarvitusele võtmine kuritegude ja õnnetuste ärahoidmiseks;
- päästetud ja mahajäänud varanduste hooldamise küsimuse algatamine;
- aktide ja protokollide koostamine õnnetusjuhtumite ja igasuguste muude asjaolude tõestamiseks, seaduses ettenähtud juhul ja kui see oli kodanikel tarvilik nende õiguste kaitsmisel;
- seadustes, määrustes ja ettekirjutustes määratud juhtudel tunnistuste, õienduste ja teatiste väljaandmine;
- kodanliku õhukaitse korraldamine, juhtimine ja järelevalve;
- järelevalve puhtuse üle avalikes kohtades;
- hoolitsemise abivajajate, vigaste ja haigete eest;
- avalik järelevalve karistatute, üldhädadahtlike ja asotsiaalsete isikute üle;
- välismaalaste arvel pidamine ja peatuslubade andmine;
- järelevalve passi- ja registreerimiskohustuste üle;
- järelevalve põllumajandus-, metsandus-, kalandus- ja jahieeskirjade täitmise üle;
- avalike maksuvõlgade ja trahvide sissenõudmine administratiivkorras, vastavate määruste ja erikorralduste järgi;
- tsiviilkohtu otsuste täitmine.

Et eestlasi saksa politseiga mitte segi ajada nimetati eesti politseiüksusi *Schutzmannschaft'ideks* ja nendes teenijaid *Schutzmann'ideks* (mitmus *Schutzleute*).

Esiialgu loodi prefektuurid kõikidesse maakondadesse, kuid vähendati hiljem 9-le, et koondada paremini ja tõhusamalt võimu vastava piirkonnakomissariaadi sees. Prefektuurid omakorda jagunesid 34-ks komissariaadiks.

EOV sisedirektori Oskar Angeluse 18.09.1941 korraldusega taastati politseiprefektide EV aegne struktuur ja koosseis. EV-s juhtis politseid siseministeeriumile alluv Politseivalitsus, millele allus nii välis-, kriminaal- kui poliitiline politsei. Politsei ja OK tihedama koostöö tõhustamiseks allutati maakondade OK malevad politseiprefektidele. Varasemale süsteemile Omakaitset juurdeliites moodustati sisedirektooriumile alluv **Politsei ja Omakaitse Valitsus** (POV), mille juhiks sai kolonel Johannes Soodla. Esiialgu allusid talle nii avaliku korra hoidmisega tegelev Eesti Välispolitsei, kui ka Kriminaal- ja Poliitiline Politsei, mis maakondades tegutsesid prefektide alluvuses. Sisuliselt oli aga Poliitiline Politsei koheselt allutatud Saksa Julgeolekupolitseile (detsembrini 1941 *Sonderkommando 1a*), poliitilise politsei allumine POV-le oli vaid formaalsus.

POV jagunes 3 osakonnaks ja 4 inspektuuriks, POV-le allusid veel Eesti Omakaitse, Eesti Välispolitsei, Tuletõrje ja Piiriomakaitse. Poliitilise Politsei Inspektoriks määrati Roland Lepik, kes võimu kuritarvitamise tõttu asendati 8.12.1941 major Ain-Ervin Merega. POVi Kriminaalpolitsei Inspektoriks määrati 15. oktoobril 1941 major Hermann Treufeldt.

Veebruaris 1942 toodi aga Kriminaal- ja Poliitilise politsei prefektuuride alluvusest välja ning loodi omaette Kriminaal- ja Poliitilise politsei välisosakonnad. Poliitiline politsei moodustas POV VI osakonna. Usutavasti tehti seda soovist ette valmistada Eesti julgeolekupolitsei loomist.

1.08.1942 muudeti POV Eesti Politseivalitsuseks eesotsas politseidirektoriga, kelleks sai kolonelleitnant Eduard Reissaar. OK malevate ülemad allutati politseiprefektidele.

1.10.1942 allutati OK territoriaalüksused Saksa sõjaväele ja kasarmeeritud üksused Saksa Korrapolitseile. 1.03.1943 eraldati OK Politseivalitsuse alluvusest ja loodi eraldi EO sisedirektorile alluv Omakaitse Peavalitsus, selle direktoriks määrati kolonelleitnant Arnold Sinka.

V. Eesti Julgeolekupolitsei (EJP) loodi mais 1942. EJP-le allutati Kriminaal- ja Poliitiline politsei. EJP juhiks sai senine Poliitilise Politsei ülem A.-E. Mere, kes allutati vahetult nii EOV juhile kui ka Saksa Julgeolekupolitsei ja SD Komandörile Eestis. EJP allutamine dr Mäele oli tegelikkuses sama formaalne, kui senise Poliitilise Politsei allumine sisedirektor O. Angelusele. Nimetusi Eesti Julgeolekupolitsei ja Saksa Julgeolekupolitsei kasutati ainult eestikeelsetes dokumentides.

Julgeolekupolitsei ja SD Komandörile Eestis allusid: grupp A (Saksa Julgeolekupolitsei) ja grupp B (EJP). Grupid jagunesid osakondadeks; osakonnad omakorda referentuurideks. Kogu struktuur oli üles ehitatud täpselt samamoodi, nagu Riigi Julgeoleku Peaametil Saksamaal. Andes EJP-le sarnase struktuuri ja ühendades selle Saksa Julgeolekupolitseiga näitas saksa okupatsioonivõim selgelt, et hoolimata nimest ei olnud tegemist „eesti“ organisatsiooniga, vaid puhtakujuliselt saksa politseisüsteemi osaga.

Grupp A (saksa) jagunes 5 osakonnaks: A-I/II Personaliosakond, A-III Eluvaldkonnad, A-IV Poliitiline politsei ja A-V Kriminaalpolitsei. Osakond A-III sai vastavate eesti osakondadelt aruandeid eri elualadelt (kultuur, eri rahvused, majandus, õiguse ja valitsemise, sotsiaalküsimused jne) ning tegi neist omakorda ettekanded Berliini. See osakond tegeles ka rahvaste ümberasustamise küsimustega (eestirootslased Rootsi, ingerisoomlased Eestisse ja Soome, Peipsi-tagused eestlased Eestisse jne) ning rahva meelsuse uurimise ja vastavate ettekannete koostamisega.

Grupp B (eesti, EJP) jagunes algul 7 osakonnaks, hiljem 4 osakonnaks:

- **B-I** (Organisatsioon) tegeles organisatsioonilise järelevalvega, sellele osakonnale allusid algul ka piiripolitsei ja koonduslaagrid (töö- ja kasvatuslaagrid);
- **B-II** (Personal ja väljaõpe) tegeles personali, väljaõppe ja EJP töötajate distsiplinaar- ja karistusajadega;
- **B-III** (Valitsemine ja õigus) allusid referentuurid: arveldused ja raha, toitlustamine ja varustamine, relvad, õigus;
- **B-IV** (poliitiline politsei) selle osakonna kompetentsi kuulusid rahva reaktsiooni jälgimine kehtivale võimule, opositsiooniline tegevus, kirikute ja ususektide poliitilised taotlused ning tegevus üldisemalt, emigrandid, s.t. isikud, kes ei kuulunud ei Eesti ega ka NL kodakondsusse. Opositsioonina määratleti igasugust vastuseisu kehtivale korrale. B IV B referentuur tegeles ka juutidega seotud küsimustega. Osakonnale oli allutatud piiripolitsei, posti- ja telefonikontroll ning alates 1.05.1943. a ka töö- ja kasvatuslaagrid. Poliitiliste vangide määramine töö- ja kasvatuslaagrisse käis ainult läbi B-IV ja A-IV osakonna.

EJP-I olid välisosakonnad kõikides maakonnalinnades, lisaks veel Narvas, Kiviõlis ja Kohtla-Järvel. Samuti tegutseti ka mõningates Eesti piiridest välja jäävates Venemaa linnades nagu Pihkva, Jamburg, Luuga, Gdov ja Volossovo.

5.1 Materjalid

Julgeolekupolitsei asutused:

<http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=142>

ERA.R-819 Eesti Julgeolekupolitsei ja SD Komandör Eestis:

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-819>

ERA.R-64 Eesti Julgeolekupolitsei:

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-64>

Politseiasutused: <http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=141>

Omakaitse asutused: <http://www.ra.ee/erafondiloend/index.php/structure/index?id=152>

ERA.R- 358 Eesti Omakaitse Peavalitsus:

<http://ais.ra.ee/index.php?tyyp=2&module=202&op=21&leidandmed=ERA.R-358>